

É R T E K E Z É S E K
A M. KIR. FERENC JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI INTÉZETÉBŐL

IV. 1532

ÚJ SOROZAT

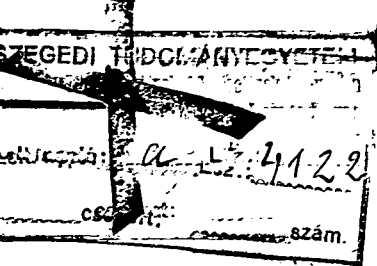
5. SZÁM.

A NEVELÉS GONDOLATA
BESSENYEI GYÖRGY MUNKÁIBAN

B 17596

ÍRTA
FISCHER JULIA

S Z E G E D
1934

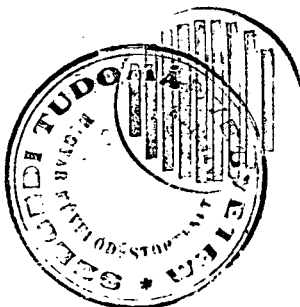
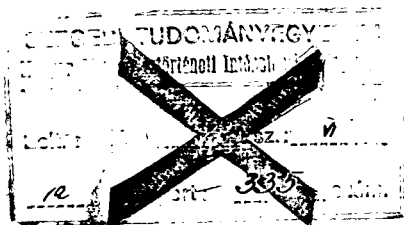
SZTE Egyetemi Könyvtár

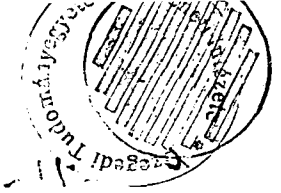
J000871819

Sz 1/91: ☒ ☒ 17596

NYOMATOTT AZ "ÁRPÁD"-NYOMDÁBAN SZEGED, TISZTI PAVILLON.

Előszó

A XVIII. századi magyar szellemi életnek legnevezetesebb embere Bessenyei György. Mint irodalmi újtónak, művelődéstörténetünkben új fejlődési korszak megindítójának működése szükségyszerűen sokoldalúvá vált, de ilyené tette azt az adott körülményektől függetlenül is a maga egyénisége, az életnek majdnem valamennyi fontos kérdése iránt élénken érdeklődő, eleven szellemen. Ezért található meg írásaiban a legkülönbözőbb irodalmi, történeti, politikai és művelődéspolitikai, nemzetgazdasági, vallási, filozófiai és természettudományi kérdések fejtegetése.

Minket itt ezek közül csak azok a gondolatok érdekelnek, amelyek az emberek és a nemzet minőségének alakítására, a nevelésre vonatkoznak. Bessenyei egész működését az alakítás, a másokra hatás szándéka jellemzi, minden sorával használni, az emberek és a nemzet sorsát javítani igyekezett. Nem váratlan tehát, ha az alakításnak és hatásnak határozott, tudatos formája, a nevelés is foglalkoztatja.

Írói pályájának ötödik esztendejében egy tisztán pedagógiai tárgyú és célú munkával, az *Anyai oktatás*-sal áll elő. Az ugyanez évben keletkezett *Philosophus*-ban és egy késői művében a *Tariménes utazása*-ban az előkelő társaság vitatja meg a nevelés kérdéseit, nevelésről szólnak a sárospataki professzorokhoz írt levelei, a *Holmi*-ban, *A természet világa*-ban és *A bihari remeté*-ben pedig külön fejezetekben foglalkozik ezzel a tárggyal. Már az a felületes észrevétel is, hogy milyen tömérdekszer fordul elő Bessenyeinél, néha egészen mástermészetű fejtegetésekkel kapcsolatban is a nevelés szava, jogosulttá tenné az ilyen irányú kutatást. Életrajzi feljegyzésekből és levelezéséből kiderül továbbá az is, hogy hivatalos minőségben, mint református ügyvivő is foglalkozott nevelésügyi kérdésekkel. Mint a felvilágosult gondolkodás híve nyíltan állást foglalt a *Ratio Educationis* mellett, mert ennek nevelési rendszerében nem látta veszélyeztetve a vallásszabadságot és a felekezeti jogait, a tanítási anyag tekintetében pedig nagy haladást látott benne az akkori iskolai oktatáshoz mérten (93; 330) Hitte, hogy a reform életbeléptetése által nemcsak hitsorsosai, de az egész nemzet szelleme magyarságban, műveltségben gyarapodni fog (23; XXVII.).

Szathmáry Király György, a pataki kollégium curatora, Bessenyeihez intézett levelében a pataki kollégiumban folyó tanítás módjáról, továbbá arról ír, hogyan kellene a tanítókat a helyes tanítás módjára megtanítani. (37.) Sajnos, nem ismerjük Bessenyeinek

azt a levelét, melyben *Szathmárynak* válaszol, vagy amelyre válaszképen *Szathmáry* oktatásügyi kérdésekről számolt be neki, pedig a mi szempontunkból bizonyára érdekes adatokat tartalmaznának ezek is.

Arra, hogy Bessenyeivel a nevelés szempontjából foglalkozunk, feljogosítanak egyrészt egész gondolkodásának, írói munkásságának nevelői jellemvonásai, másrészt azok a határozottan a nevelés tevékenységére vonatkozó hosszabb fejtegetések és egyes odavetett megjegyzések, amelyek — az utóbbiak ugyan elszórtan és rendszertelenül — nagy számban találhatók majdnem valamenyny munkájában.

E tanulmány gondolatmenete ezek alapján így alakult. Bevezetésül ismerteti a dolgozat a kérdés eddigi irodalmát, majd Bessenyei életfelfogásának azokkal a vonásaival foglalkozik, melyek őt a nevelés problémái felé vezették. Az ember alakíthatóságára vonatkozó és a nevelésügyi fejtegetések alapjául szolgáló gondolatok bemutatása után azok az elmélkedések következnek, melyek Bessenyei írásaiban az ember testi, erkölcsi és értelmi nevelésére vonatkoznak. Külön tárgyalja a dolgozat Bessenyei két munkáját, mert az egyikből az tűnik ki, a művelődésnek milyen útját tervezi el az ifju számára, a másikból pedig az, milyen eszközöket tart szükségesnek az eszményi nő kialakításához. Az utolsó fejezet igyekszik megvilágítani azokat az eszméket, melyek az egész nemzet benső minőségének megváltoztatására, műveltségbeli emelésére vonatkozólag találhatók Bessenyeinél. A befejezés végül a gondolatok elemzéséből nyert eredmények alapján rámutat arra, mit kell még megvizsgálni, hogy Bessenyeiről e szempontból a kép teljessé lehessen.

Bevezetés

Ha csak futólag tekintünk is végig a Bessenyeivel foglalkozó irodalmon, észrevehetjük, hogy majdnem valamennyi méltatója felismerte azt a kétségtelen tényt, hogy Bessenyei irodalmi jelentőségénél sokkal nagyobb az az érték, amelyet működése a magyar művelődéstörténet szempontjából jelent. Maga Bessenyei sem tulajdonított érettebb éveiben különösebb fontosságot lírai és drámai szárnypróbálgatásainak, hanem műveinek emberjavító, erkölcsnemesítő célzatát hangsúlyozta s minden becsvágya az volt, hogy őt olyan embernek tartsák, aki gondolkozni úgy mint ember megtanult (34).

Már *Toldy Ferenc* figyelmeztetett arra, hogy Bessenyei jelentőségét nem költői alkotásaiban, nem is filozófiai és történelmi munkáiban kell keresni, hanem abban, hogy új eszméket és ismereteket hozott és főleg példa- s irányadólag, ösztönzően hatott mind írásaiban, leveleiben, mind szóban (100; 340). *Imre Sándor* (id.) is leginkább Bessenyei bölcsészeti dolgozatait értékeli, amelyekben az újkor nagy gondolatai mutatkoznak, sőt önállóság jelei is találhatók. Bessenyeit önállóan gondolkodó bölcselőnek itéli, aki leginkább egyszerűtete, irodalom körüli buzgósa és jó példája által hatott (75; 200, 208). *Závodszy (Széchy) Károly* egy kis cikkében a tanítás szándékát emeli ki Bessenyei bölcselmi dolgozataiban. Tanítani vágyott — mondja — s az egész Magyarországot egy tanuló akadémiává óhajtotta volna varázsolni, miképen szavaival kifejezte és irányával jelezte. Nézete szerint Bessenyeit mindenfajta írásában ez a cél vezette. Tanítani és hatni: volt jelszava és törekvése mindenütt (105; 398). Máig az egyetlen nagyobb jelentőségű, összefoglaló irodalomtörténeti tanulmány Bessenyeiről *Beöthy Zoltán*, aki Bessenyei jelentőségét abban látja, hogy ő az „első magyar ember, ki nemzeti kulturánkat — nemzetiségnek is, meg művelődésnek is — újra helyesen fogja föl s eszményeiben mint az európai áramlatnak egy ágát tünteti elénk.” A fölvilágosodás új eszméit benső kapcsolatba hozza a nemzeti fejlődés föltételeivel, nemzeti föladatakkal. „Az európai szellem egyszerre villan föl nála a nemzeti érzés megdobbanásával. Ez alkotja pályájának rendkívüli művelődéstörténeti fontosságát, nem munkáinak művészi értéke. Helye fontosabb, mint ahova *Toldy* állította: nemcsak egy új irodalmi, hanem egy új művelődési korszak megkezdője. Kétségtelenül ő volt az, — mondja *Beöthy* — aki nemzeti fejlődésünknek az ő korától máig követett célját kitűzte: legyünk minél inkább európaiak s minél magyarabbak. (58; 161). A műveltség

színvonalára emelni és sajátosságainak méltó kifejlesztése által biztosítani a magyart, a nemzet szellemét gyarapítani magyarságban és műveltségben: ennek szükségét magyarázza, késlekedését panaszkolja, módjait tervezi és sikerét igéri (58; 175). Mindent annak a nagy ellentétnek szempontjából nézett, amelynek tudatára jutott hazája s a külföld műveltségi állása között (58; 180). Ő mutatott először a magyar művelődés útjára, mint nemzeti hálalmunk és virágzásunk föltételére. A modern világ eszméinek, a fölvilágosodásnak és humanizmusnak szintén első kiválóbb tolmácsa volt. A nagy gondolkodó vagy nagy író koszorúja nem illeti; de ő volt az első magyar ember, kinek lelkét az új kor szelleme egész teljességében és öntudatosságában áthatotta“ (58; 66). Császár Elemér Bessenyei akadémia-tervével foglalkozva állapítja meg, hogy Bessenyei munkásságának legjelentősebb fele a magyar nemzeti közélet megteremtése érdekében való fáradozása (64; 24). Élethiyatásának érezte hazáját szolgálni az egyetlen módon, amely rendelkezésére állott: anyanyelvének kiművelésével, a magyar kultura főemelésével (64; 19). *Zrinyi Miklós* óta Bessenyeit tartja *Császár* az első öntudatos írónak irodalmunkban. Bessenyei tudta, hogy az írás nem pusztá szórakozás, költői játék vagy műkedvelő tanitgatás, hanem egész életet betöltő hivatás: komoly munka a nemzet szolgálatában. Az irodalmat nem magáért művelte, hanem azért, hogy vele kulturát teremtsen. Végső célja a nemzet boldogulása, az eszköz az irodalmi munkásság, irodalmi élet (65; 143, 146).

Imre Sándor (ifj.) az első, aki a nevelés szempontját látja uralkodónak Bessenyei munkásságában. *Bessenyei, mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanuja* c. tanulmányának (76.) csupán bevezetését adta ki. Ebben először is rámutat arra a szoros kapcsolatra, amely a nemzeti törekvések élénkülése és a nevelés iránt való érdeklődés között mindig észrevehető volt. Röviden tájékoztatva az 1760 után jelentkező különböző pedagógiai törekvésekről, az ezeket jellemző esetlegességgel és gyakorlatissággal szemben Bessenyeiben ismeri fel azt a személyiséget, kiben a nevelés eszméje illő magaslathból irányítja és vezeti a gyakorlatias nézeteket. Ugy érte a nevelést, mint a létező viszonyok megváltoztatására, magasabb világfelfogáshoz való felemelésre, vagy épen világfelfogás megteremtésére irányuló törekvést, Bessenyeit a magasabbrendű nevelőkhöz sorolja, annak ellenére, hogy sem gyakorlati nevelő nem volt, sem a nevelés kérdéseinek rendszeres fejtegetése nem volt működésének főirányítója. De az elmélkedés ösztönének ereje, amely tanulmányozásra indította és írói tevékenységének forrása volt, arra készítette, hogy eredményeit másokkal közölje, mert látta épen hazájában az elmélyedés fogyatékoságát. Korának szellemi állapota indította arra, hogy tehetségét s tudatosan megszerzett ismereteit ez állapot változtatására használja fel. Maga az a körülmény, hogy

Bessenyei meggondolta az életnek azokat a kérdéseit, amelyek iránt lelkében kétely merült fel, saját élete folyását és a körülötte folyó életet vizsgáló szemmel nézte s mindenről véleményt is alkotott, feljogosít arra, hogy Bessenyeiben az elmékedőt számbavéve, gondolkodásának nevelési irányát keressük. Az *Anyai oktatás* révén a magyar pedagógiai irodalomban eddig is helyet kapott, de munkáiból kétségtelen, hogy ez a határozottan nevelési műve nem kirívó különösség a többi között, hogy az *Anyai oktatás* teljesen megfelelt lelki irányának s így annak a bizonyossága, hogy Bessenyei gondolkodása alapján pedagógiai értékű gondolkodás. Tévesen írta Závodszky (Széchy) Károly (104; 77), hogy Bessenyei ifjúsága idején a költészetet ápolta s mikor lehiggadt, akkor tanított, a bölcsészetet szolgált. Imre Sándor nézete szerint nem fejlődött volna ki Bessenyeiben a tanító, bölcselkedő irány, ha eleve nem lett volna meg erre lelkében a határozott hajlandóság. Utolsó műveiben ugyanazok a gondolatok ismétlődnek, amelyek igen nagy részét 30 évvel azelőtt már nem is egyszer előadta. Ez arra mutat, hogy gondolkodása nemcsak a meghiggadás hivatalos idejében vált bölcselkedővé, hanem az volt kezdettől fogva. Igazolható ez Bessenyei két munkájának, *Az embernek próbája* és a *Bessenyei György Társasága* elemzésével.

Későbbben keletkezett műveiben sem jut tovább a kezdetben írottak megállapításainál. A sok írásnak, sok ismétlésnek tehát nem egyéni jelentősége, hanem kifelé irányuló célzata van nála. Nem a maga, hanem olvasói számára tisztázza újból és újból a kérdéseket. Tudatosan vagy öntudatlanul az a pedagógiai gondolat a vezetője, hogy ezzel a megszerzett megnyugvással, végeredménnyel hasznot tegyen az ember, ahhoz másokat is elvezessen. Ez a gondolat természetesen csak olyanban keletkezik, aki másokban, a tömegben, a vezetés szükséges voltát s önmagában a vezetésre való készséget észrevette. Bizonyos, hogy Bessenyei lelki iránya alapján nézve is az elmélkedés volt és nem csupán a korral járó meghiggadás tette elmélkedővé. Kétségtelen az is, hogy mivel a főgondolatoknak újabb meg újabb kifejtése neki magának nem tehetné már nagyobbá megelégtülését, ennek a fejtegetésnek másokra kiható célja volt. A *Holmi* és *A természet világa* egyes részei is világosan mutatják Bessenyei törekvéseinek pedagógiai célzatát. Gondolkodásának egyesítő, egységet teremtő középponti gondolata: a nevelés gondolata. (76).

Eckhardt Sándor, Bessenyeinek a francia gondolkodással való kapcsolatait vizsgálva, ugy látja, hogy épen a nevelés kérdésében: tér el Bessenyei a mintaképeitől. A XVIII. századi francia gondolattal ellentétben áll ugyanis az a sokat hangoztatott tétele, amely szerint az emberek igen különféle természettel születnek és ezen a nevelés csak keveset változtathat (68; 53).

Harsányi István *Az embernek próbája és Debrecennek siralmá-* hoz írt bevezetéseiben *Imre Sándor* nyomán emeli ki Bessenyei nevelő, tanító szándékát. (3; 38).

Belohorszky Ferenc egyenesen kimondja, hogy Bessenyei egyetlen célja hazája és nemzete ifjúságának gondolkozásbeli és erkölcsi nevelése. Nem művészi cél irányítja, hanem pedagógiai, tanítani, nemesíteni akar; életének vezéreszméje az erkölcsnemesítő célzat (53; 35, 40).

Mindezek azonban csak odavetett megjegyzések, rövid utalások. Eddig megoldatlanul maradt az a feladat, amelyet *Imre Sándor* úgy tűzött ki, hogy össze kell állítani Bessenyei sok művének különböző helyeiről a nevelésügyi alapgondolatokat s a nevelés akkori gyakorlatára és óhajtott jobb módjára vonatkozó egyes nézeteket. Ez az összeállítás volt tehát e szempontból az első feladat és dolgozatom e munka elvégzéséről ad számot.

I. BESSENYEI GONDOLKODÁSÁNAK NEVELŐI ALAPELEMEI

1. Elégedetlenség önmaga s a nemzet műveltségi állapotával. — 2. A javítás szándéka. — 3. A felelőség érzése. — 4. A haladásban való hit. — 5. Újítás szükségének megérzése, forradalmi változtatás elítélése.

1.

Úgy látszik, hogy Bessenyeit az az egészen személyes élmény tette figyelmessé a nevelés kérdései iránt, amelyet Bécsbe kerülve élt át, ráeszmélve a maga neveltetésének hiányaira. Különbséget vett észre maga és környezete között s a különbségnek okát a saját és környezete tanultságának különböző mértékében látta. Lázas türelmetlenséggel fogott hozzá, hogy pótolja műveltségbeli hiányait; munkáját azonban megnehezítette, hogy meglehetősen kezdetleges volt az alap, amelyre építenie kellett.

Írást, olvasást, Istennek, világnak ismeretét a sárospataki kollégiumban kezdte el tanulni, ahol Szathmáry Mihály, Sárkány és Bányai urak „vezérlő oktatások” alatt élt. De ha erkölcsének tisztaságáért tanárai érdemének, nevelésük módjának volt is hálás egész életében, a tudományokra nézve, melyek „akkor még e tájon nagyobb homályban borongottak,” nem sokat köszönhetett nekik (33) a tanítási mód fogyatkozásaitól eltekintve már azért sem, mert mindössze csak öt évet tölthetett az iskolában (34). Körülbelül 13 esztendőskorában odahagyta a sárospataki kollégiumot és otthon is csak egy évig tanulhatott még vezetés mellett. Soha életében egy latin orationál többet tudomása szerint jót nem csinált, ezt is csak tanítója mondta hibátlanak, a többi, melyek összesen is alig lehettek egynéhányan, örökké javította (17; 85). Az iskolából nem vitt magával egyebet az „ártatlan együgyűségnél és boldog tudatlanságnál” (41; 22), otthon pedig nem volt lehetséges tanulnia. Az otthoni évek magárahagyatottságát sejthetjük azokban a sorokban, melyekben Tariménes mestere az asztaltársaságnak arra a kérdésére felel, hogy „tanítványának nevelése, tanulása, eddig való társalkodása micsoda királyi városban és tudomány fészkeben lett volna? „Egy pusztai helységben — felel a mester — annak erdején, mezején, több falusi gyermekkel együtt nyargalódzva, terepély fákra mászva, odvokbul madárfiakat szedve, semmi fenyték, szoros függés alatt nem léve és tanulásával szabad tetszésére hagyatva; oly helyen, hol ha mindent kitanult volna, se tudna semmit” (24; 280). Ilyen előzmények után kerül Bécsbe. Első németnyelvű munkájának előszavában jötevd-

jének nevezi ezt a várost, mely „a porból karjaira felvette, hogy a teremtés csodáit és életének hivatását megmutassa neki“ (7; 22). Itt jön rá, hogy tanulnia kellene, „mert jó holmit tudni“ (17; 85). Új életkörülményei nagyon kedvezők voltak ebből a szempontból. A testőrcsapatnak, melyhez tartozott, minden egyes tagja Bécsben tartózkodásakor oly nevelést nyerhetett, amilyenben előbb csakis magasabb rangúak fiai részesülhettek külföldön (48; 43). Nemcsak az előkelő környezet hatott rájuk, hanem a hivatalosan előírt studium is. A testőrök számára neves tanárok tartottak előadást a német és francia nyelvből és irodalomból, a stílusból, jogtudományból és mennyiségtanból (70; 251). Bessenyeiről minden életrajzírója megjegyzi, milyen hősiességgel és kitartással igyekezett pótolni neveltetése mulasztásait (82; 12,—102; 163). A barátok hozzá írt verseiből is azt látni, milyen komoly munkával töltötte a fiatal magyar testőr a bécsi napokat, mennyivel jobban szeretett szobájába zárkózva könyveivel foglalkozni, mint a farsang bái örömeit élvezni (9; 15, 16). Az őrszobában a „német derékaljról felugorván“ kora reggel Lukanust veszi elő, Cato halálát olvassa, hogy a Duna-Tisza közének népét magyar nyelven taníthassa (9; 33).

Az a tény, hogy felnőtt korában kellett pótolnia olyasmit, amit szerencsésebb körülmények között nevelkedett emberek már ifjúságuk idején megszereztek, elégedetlenséget ébresztett benne és ez az elégedetlenség nem állt meg a maga fogatkozásainak észrevételénél. Amint maga felemelkedett, sőt túl is haladta új környezete műveltségi színvonalát, már is visszafelé tekintett azokra, akiknek köréből elkerült. Olyannak érzi magát, „mint egy utazó, ki már messze tengereken repítettén, a csendes révpartokra, honnan elindult, visszanéz és eszébe forgatja Atya Városát, melynek kebelében életét kezdte,“ szüntelen visszanéz ő is az „édes házára,“ honnan élete körülményei kiragadták (5; 5). Mentől távolabb került honfitársaitól, a nemes ifjaktól, kikben a magyar haza ujjraszületését reméli, annál könnyezőbb szemekkel néz vissza rájuk. „Mint eltévedt méhecske a határokon kívül sok veszedelmek közt bujdosván, megkeresett adójával fáradva, pihegve tér végre vissza“ (12; XIX). Azt a tudást, amit gyűjtött, nemzete javára igyekszik felhasználni, „a magyarság előmenetelin dolgozik,“ mert fiúi kötelesség dicsőségre emelni azt a vért, amelyben élünk, lehelünk (41; 17).

Ahogy maga sok évi fáradságos munkával elérte a franciás műveltségű bécsi udvar szellemi színvonalát, úgy akarja most a magyarságot az európai műveltség részesévé tenni. Az út, amelyet maga megtett, az önnevelés útja volt, most nemzetét akarja elindítani ezen az úton. Ez életének soha szem elől nem tévesztett célja ezentúl. Egész működésének vezérszava első írásának ez a mondata: „Emeld nemzetedet, ez legyen törvényed“ (2; 58).

Amint magát összehasonlította az udvari emberekkel, úgy hasonlítja össze a magyarságot az akkoriban mintaként szereplő angol és francia nemzettel és amilyen elégedetlen volt önmaga megítélésakor hiányainak láttára, éppoly türelmetlenség fogja el, tudatára jutván nemzete elmaradottságának.

A *Magyarság*-ban foglalkozik először a nemzet műveltségi állapotával és elsősorban a magyar nyelv elhanyagoltságát kárhoztatja. Csodálkozik, hogy a magyar nemzet, amely pedig minden tulajdonához állhatatosan ragaszkodik, épen a nyelvét látszik fejletleni olyan időben, amikor minden nemzet a maga nyelvét igyekszik fejleszteni, azon tanul, perel, kereskedik, társalog és gazdálkodik. (15; 9). Az, hogy a papok és diákok ismerik a héber és görög nyelvet, még nincsen hasznára a tudományoknak. *Szent István* óta mindig latinul ír a nemzet és mégsem fejlődött kellően. Ennek egyik oka bizonyára a tanítás módszerében keresendő, mert hiszen vannak, akik csaknem könyv nélkül elmondják a héber és görög grammatikát, úgy írnak latinul, mint *Cicero*, de azért egyéb tekintetben oly mélységesen vadak, ostobák és időtlenek lehetnek, hogy az ember nem mer velük beszélni, mivel akaratuk ellenére oly rútakat mondanak, melyek miatt helyettük kell elpirulni (15; 11). Azért sem fejlődhetnek a tudományok, mert a legtöbben kinevetik azt, aki egyébbel foglalkozik, mint a *Szent Írás* magyarázata vagy a *Corpus Juris* fejtegetése. Maguk ezeken kívül mást semmit sem ismervén, ha azután egyébről kerül szó, vagy hallgatnak, vagy olyanokat mondanak, hogy szégyenkezni kell miattuk. (15; 15). Kezd ugyan már a nemzet a maga nyelvén írni, de mikor fog még odajutni, hogy azon a tudományok minden szükséges ágát művelhesse?

Keserves dolog — írja — a magyar ifjúságot nézni ott, ahol most van, ha meggondolja az ember a helyét, hol különben lehetne (17; 239). A nemzet nem dicsekedhetik a tudományok virágzásával (20; 18), az irodalom is fejletlen. Alig akad néhány jó könyv, viszont sok olyan munkát adnak ki, mely a „nyomtatásnak gyalázatjára van“ (16; 67). Még komolyabb aggodalommal tölti el az a tapasztalata, hogy nincsen érdeklődés a nemzet tagjaiban a közérdekű, országos kérdések iránt. Úgy látja, hogy a nemzet napról-napra gyengül, hogy ősi erkölceiből kezd kivetközni. Hivalkodás, cimek után való tülekedés, hiú vetélkedés lepi el mind jobban az országot. Semmiségekkel pepecselve, a nemzetnek egy része az országos érdekű kérdésekről megfeledkezik. A tudomány terjed ugyan, de kevesen vannak azok, kik az ország dolgaival törődnek s akik az ország érdekében szólni mernek (46; 164). Bessenyei tehát nem elégszik meg a tudományok terjedésével, ha azok az országnak hasznára nincsenek. A műveltségben való haladás neki nem öncél, hanem csak eszköz a nemzet emelésére, az or-

szág sorsának javítására. Ezért nem tud örülni annak sem, hogy a tudományokat latin nyelven művelik a hazában, száműzve az anyanyelvet (46; 218).

2.

Nem áll meg azonban a fogyatkozásokra és hibákra való figyelmektetésnél. Bírálatai mögött mindenütt ott van a javítás szándéka. Ezért is mutat rá folytonosan a változtatni valókra: „ha az erkölcsöt javítani akarod, kísérteteitől mentsd meg“ (46; 78). Látja a tennivalók sokaságát s elfogja a tevékenység vágya. Jelei ennek a nagy számban és gyors egymásutánban megjelenő kisebb-nagyobb írásai; ezek között egy sincs, a tisztán szépirodalmiakat sem véve ki, amelyet nem ez a javító, tanító szándék, nemzetének használni kívánás hozott volna létre. Határozott cél, a nemzet minőségének változtatása vezeti minden írásában. A hazát akarja felrázni s fiait a nemzet érdemes tagjaivá tenni (27; 72). A *philosophus* ajánlása a magyar ifjúságban igyekszik felébreszteni az összetartozás érzését; a haza terhére való gondoskodásra és önmaguk nemesítésére buzdítja őket, mert nincsen e világon az ifjúra nézve dicsőségesebb dolog, mintha nemes erkölcsökkel és „arany elmével“ bír. Erős meggyőződése Bessenyeinek, hogy jó polgár csak olyat írhat, ami előnyös a közjóra (13; 85). Ezért akarja ő írásaival a jó erkölcsökre tanítani polgártársait, emberi szíveket formálni, szaporítani a jót, fogyasztva a rosszat, az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget, a szívekbe szelíd, édes erkölcsöket plántálva (17; 138.) Nem követi az olyan költők példáját, kik szép verseikkel, képzeletből merített történeteikkel csak csodálatot akarnak kelteni, de erkölcsi okulást nem nyújtanak s írásaik az olvasóra nézve haszonnal nem járnak. Nem akar cifra, üres hangon verselni, hanem az emberi természet titkait igyekszik feltárni és erkölcsi kérdésekben ítéletet mondani. Azokat az erkölcsi erényeket hirdeti, amelyekre szükség van és inkább a tudatlanokhoz, együgyűekhez szól, mint a bölcssekhez, hiszen nem annak a szemét kell felnyitni, aki lát, hanem azét, aki vak. Az emberi sorssal akarja megismertetni olvasóit a tapasztalás nyújtotta tanulságok alapján. Felfedi előttük: mi a közjó, a törvény, a nemes emberi érdek, mit tarthat meg az ember magának s mivel tartozik a hazának, hol van a határ az emberi és polgári kötelességek között (22; 160 v). Történeti munkáinak írásában is mindenkor az a szándék a vezetője, hogy azokból olvasói okulást nyerjenek. Ezért hagyja abba oly sokszor a történeti események elbeszélését, közvetlenül az olvasóhoz fordulva oktató, tanulságot levonó szavaival, mert számára az a fontos, hogy „igazságot fedezzen fel és hasznos legyen. Úgy, mint az olyan jámbor, ki ekéjét barázdájában hagyván kimegyen hozzád az útra, hogy eltévedéséből igaz ösvényedre vezessen, me-

lyen célodat elérhesd“ (44; I. 102). „Nem azért kell írni a históriát, hogy mesélgezzünk általa, hanem hogy az emberi itélettetelt erősítsük, a jótul a rosszat különböztessük és mindezek által az elmét felemeljük és az erkölcsöt formáljuk. Minek beszélsz az érés, tapasztalás nélkül lévő ifjú embernek, ha nem mondd neki, hogy beszédedről mit ítéljen és a megjegyzett esetekről hogy gondoljon?“ (44; III. 40). El is hagyja azokat az eseményeket, amelyeknek olvasásából okulást meríteni nem lehet, csak azt szereti, ami oktat (44; V. 42). Élete végéig az emberi társaság boldogságáért való munkálkodás vágya hevíti, ír, hogy az erkölcs igazuljon és az ember boldoguljon (39; 249).

Nem lírikus természet, aki elmerül a maga érzelmeinek elemzésében, figyelme nem önmaga, hanem azok felé fordul, akiknek írása majd hasznára lesz. Egészen tanítói jellemvonás az a törekvése, hogy mindaz, amit ír, mindenki számára világos és könnyen érthető legyen. Ezt a célt szolgálják a sűrűn előforduló magyarázatok, amelyekkel minden ismeretlenebb fogalmat vagy általa először használt kifejezést kísér. Még ahol elsősorban tanult és gondolkozáshoz szokott embereknek szánja mondani valót, ott is arra törekszik, hogy fejtegetései a tanulatlanok számára is érthetők legyenek (3; 104,22; 27 v).

Általában jobban szeret olyanoknak írni, akiknek nincs nagy olvasottságuk és nem ismerik az idegen nyelveket. Minek nyujtáná kezét, hogy azokon segítsen, akik egyedül is erős és bátor lépésekkel haladhatnak (3; 108)? Az együgyű olvasók kedvéért fűz bő magyarázatokat az idegenből fordított szövegekhez (3; 104), mert különben azok, akikre elsősorban gondol, a magyar falusi nemesek, nem értenék meg (3; 143). Falusi olvasóit ismervén, „a verseket szüntelen világosítja, százanként rakván közéjük azokat, melyek Pópban nincsenek“ (3; 179). Róma történetét írva is újra meg újra figyelmeztet, hogy nem tanult embereknek, hanem együgyű olvasóknak, falusi nemes társainak ír, kiknek az ilyen magyarázatokra szükségük van (44; III. 76). Nem utánozza az angolokat, akik, ha tehetik, inkább szeretnek úgy írni, hogy „óriás gondolataikon álmélkodjanak, mint belőlük tanuljanak“ (3; 104), sőt Voltairenek is azt veti szemére, hogy jobban szerette olvasóit csodálatba ejteni, mint oktatni (17; 301). Szerencsésnek és boldognak érzi magát, ha nemzetének használhat. „Valaki hazájának gyönyörűséget tehet, minden egyéb világi dicsőséget sokkal felülhaladott. Ha minden árnyék és hiábavalóság is az ember életében, mint Bölcs Salamon írja: csak helyesebb dolog a legszebb árnyék után kapkodni és érdemmel hiábavalóskodni“ (39; 251).

3.

A javítás, használás szándékához kapcsolódik Bessenyeiben a felelősség érzése. Úgy érzi, hogy azok, akiknek a szeme már

felnyílt, akik látják az utat, amelyen haladni kell, akik tudják, hogy milyen óriási a munka, amely a haza érdekében még elvégzésre vár, épen azok kötelessége vezetni a nemzetet a felismert úton és segíteni, hogy a kijelölt feladatok el is végeztessenek (26;30). „A gondviselés a nemes és mély lelkeket nem azért teremti, hogy magukat elrejtsek, hanem hogy fényekkel magukat világosítván, tanításaikat földünkön halhatatlanná tegyék“ (9;18). Ha a kiváló és érdemes emberek a közügyektől félrevonulnak, ezzel csak érdemtelenségnek nyitnak utat az érvényesülés felé (9; 18, — 25; 64). „Minden tanult embernek legszentebb kötelessége az emberi értelemnek világát terjesztetni“ és az embereket önnönmaguknak és sorsuknak ismeretére oktatni (24;37). Az emberi értelem világának terjesztése a tollforgató emberek kötelessége. Bessenyei meg van győződve arról, hogy írás útján hatni lehet, sőt hogy az írott szó nagyobb hatalom a fegyvernél is. Egy ember tolla egy egész ország gondolkodását irányíthatja (22;2869 v.).

4.

Bessenyei gondolkodásának nevelői jellemét bizonyítja a haladásban, az ember alakíthatóságában, javíthatóságában való hite. Ez ösztönzi munkára, ez biztatja, hogy törekvései nem hiábavalók, mert az ilyenek vitték mindig előbbre az emberiséget. Hiszi, hogy az ember, ha lassan és csekély mértékben is, de alakítható és hogy ez az alakítás nemcsak az egyén, de a közösség életét is javíthatja. Az emberiség haladásában való hite nélkül értelmetlen lenne minden írása, hiszen valamennyi a változtatás szándékából fakad.

Számtalanszor hasonlítja össze a régi időket a maga korával és ez az összehasonlítás mindig ennek a javára dől el. Ha hátránéznünk öt-hat ezer esztendővel az emberi emlékezetben s meggondoljuk Európának viselt dolgait — írja — lehetetlen elébb meg nem bolondulnunk, ha bizonyítani akarnánk, hogy törvényes szokásainkban változást tenni kár volt (44;l. 68). Határozottan szembeszáll *Rousseau* kultura ellenes felfogásával és azzal a véleményével, hogy a régi primitív korok emberei jobbak voltak a maiaknál (44;III. 31.). Az ő nézete szerint a régiek vadak és kegyetlenek voltak. Visszautasítja *Rousseau*nak azt az érvét is, hogy a tudomány a nemzeteket vitézi bátorságukból kivetkőzteti, mert ha ez igaz lenne is, inkább kívánja, „hogy a tudományok kiterjedése Európában öldöklő fegyverét minden nemzetnek kezéből kivegye és ügyét, baját nem vérrel, karddal, hanem tentával, pennával igazítsa, minthogy három-négyszázezer ember öldökölje magát tiz-husz esztendeig folytában 1—2 csónak nádmezért, kávéért, melyet ez amannak Indiákrul hazájába vinni nem enged. — Csak igyekezzen az emberi nemzet minden kigondolható tehetségével itt

Európában, hol természete legnyughatatlanabb, a tudományokat nevelni, fogadom! másfélszáz esztendő után egész *seculum* is elmúlik, hogy testét háborúval vérezni nem fogja. Mentül tanultabb valaki, az erőszakos vérontást annál inkább utálja, de oda nem megyen hogy hazája védelmében bátor katona ne tudna lenni“ (44; IV. 72, VIII. 148). „Nem lehet elmére, pennára venni azon rettentő veszedelmek sokaságát, melyet Európának régi tudatlansága okozott. Szabadulni kellett előle ésszel, okossággal s tudománnyal. Mondani, hogy azon együgyűségben az emberek jobban hittek, okosabbak és boldogabbak voltak mint most“, csak ostoba, tudatlan embernek lehet (44; VII. 159). Ma már nem égetnek boszorkányokat, nem istenítélet dönti el a pereket, nem párbajjal keresnek igazságot, nem hisznek csodákban, ördögökben, kenőcsökben. Mindezeket az írásból, olvasásból származott világosság törölte el (17; 141, 221). Még ha igaz lenne is, amit *Rousseau* állít, hogy „a tudomány, mesterség erkölcsben, boldogságban elvesztett bennünket, hogy az ember a természet kezében boldogabb, mit tehetünk, ha a természetnek útján elindulván idejutottunk, ahol vagyunk? Nem az most már a kérdés, hogy a tanult ember boldogabb-e vagy a tanulatlan, vad, hanem hogy igyekezzünk tudomány által a lehetőségig boldogulni mivel vadakká többé nem lehetünk“ (43; 47). Az időnek futását és az emberi értelemnek változását nem lehet megállítani és nem is származik kár abból, ha változik, ha gondolatért egymást többé nem égeti, ha Európa nem folytat többé véres harcokat azért, hogy hol legyen helye a más-világon (46; 19).

5.

Bessenyei a történelem megfigyeléséből és ismeretéből meríti a haladásban, fejlődésben való hitét. Olvasmányai és saját írásai is nagy részben történeti tárgyúak. Tudatos benne ez a múlt felé való fordulás, mert ott keresi a mai állapotok magyarázatát. Történeti tájékozottsága teszi képessé annak felismerésére, hogy a földön minden örökös változás folyamatában van (17; 55). Ebből a felismerésből ered az a meggyőződése, hogy helytelen ragaszkodni a régi, elavult dolgokhoz csak azért, mert azok már megvannak (15; 17) és nem szabad visszariadni a meglévő állapotok változtatásától, ha ezáltal jobb helyzetet lehet előidézni (16; 32,—22; 4618 v., 24; 115, 205,—46; 63, 193). Meg kell becsülni az értékes hagyományokat (22; 6906 v.), de nem szabad elzárkózni az újítás elől sem, mert nem minden rossz, ami új, ellenkezőleg „igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világba“ (16; 18).

De amennyire tisztán látja a folytonos változás szükségszerűségét, amennyire hisz a fejlődés, javulás lehetőségében, annyira elítéli az erőszakos, forradalmi újítást. A gyors reform szerencsés keresztül-

vitele véleménye szerint mindig kétséges és rendszerint kiontott vérrel jár (13;53); ritkán történt gyors megrázkódtatás a világban, mely szerencsésen folyt volna le (13;55), ezért óvja a nemzetet attól, hogy az uralkodás formáját vérontással változtassa (43;60). A forradalmi változtatásoktól való félelme abból a felismerésből is ered, hogy nem lehet a dolgokat elszigetelteknek tekinteni. Minden a világon ezer más dologgal van szoros kapcsolatban s egyiknek meggondolatlan változtatása beláthatatlan következményekkel járhat az összes vele kapcsolatban lévő dolgokra nézve (46;83). Igen lényeges ez a vélemény nevelési szempontból, mert ez jelenti annak a belátását, hogy tartós javulást csak lassú haladással, az emberek minőségének türelmes, fokozatos változtatásával lehet elérni.

Tudatában van annak, hogy a bajok ismerete nélkül nem lehet gyógyító munkához kezdeni. Behatóan foglalkozik a magyarság korabeli helyzetével és multjával, jellemével és szokásaival; a helyzet pontos és alapos megismerésére törekszik, hogy ehhez szabhassa terveit. Arra a kérdésre, hogy mi az a cél, amelyet nemzete elé tűz, nem lehet könnyen felelni. Egy végső pontot, határt, amelynél majd megállani szándékozik, sehol sem találunk gondolatai között. A cél maga a fejlődés, a folytonos emelkedés, melynek megszabott határa nincs. Az emberi élet végső célja az erkölcsi tökéletesedés, melyet a tudományban való folytonos haladással, az értelmesség minél tökéletesebbé való fejlesztésével lehet elérni (43;48).

Nemzetének műveltségi állapotával való elégedetlensége, a javítás, segítség szándéka, a tennivalók elvégzéséért való felelősség érzése, az emberek alakíthatóságában, a haladásban való hite és nem kevésbé az erőszakos, forradalmi változtatás helytelenítése azok a vonások, amelyek nevelői jellegűvé teszik Bessenyei gondolkodását. Anélkül, hogy még érintettük volna határozottan a nevelésre vonatkozó észrevételeit, látható már, hogy egész gondolkodásának, az életről való felfogásának alapvonásai kényszerítőleg vezetik a nevelés felé.

II. AZ EMBER ALAKÍTHATÓSÁGA, A NEVELÉS LEHETŐSÉGE.

1. Az ember természete, az érzelmi és értelmi meghatározottság; a változtatás útja. — 2. A nevelés ereje és korlátai. — 3. Az életkorok jellemzése.

Bessenyeinek el kellett a nevelés gondolatához jutnia azért is, mert nagyon sokat foglalkozik az emberrel. *Imre Sándor* (76; 77) egyenesen ebből, az ember mivoltának megismerésére való törekvésből származtatja Bessenyei nevelői gondolkodását.

Bessenyei pedagógiai alapgondolatait keresve azt állapítja meg, hogy Bessenyei elmékedéseinek kiindulópontja az ember megismerésére irányuló törekvés. Az emberre vonatkozó kutatások vetik fel benné a nevelés szükségének, lehetőségének, céljának kérdéseit s ezek körében találkozunk sokkal ama gondolatok közül, melyek a nevelés ügyében a hogyan? a végrehajtás pontjáig fokozatosan sorakoznak. Az ember veleszületett ösztönénél fogva állandóan felfelé törekszik és épen abban látja Bessenyei az emberi élet célját, hogy az emberi méltóság lehető legmagasabb fokát elérje. Állandóan az emberekkel foglalkozva, észreveszi a köztük lévő különbségeket, amelyek közéletében különböző mértékben képesek emelkedésre. Mivel pedig épen azon igyekezik, hogy működésével segítse embertársait az emberi méltóság útján, szükségképpen törekednie kell arra, hogy a nagy és sokszoros eltérések között eligazodjék. Tisztázza tehát, melyek az állandó és melyek a megkülönböztető vonások. Mi az, ami az emberrel együtt születik, mi a későbbi szerzemény. Ezek a kérdések döntenek egyszersmind abban a kérdésben is: mi a nevelés feladata, mekkora a nevelés köre és miben állhat az eredménye. Tények megállapításánál, tapasztalatok meggondolásánál nem igen jut tovább Bessenyei. Két hatalom vezeti szerinte az embert: érzés és értelem. Mindkettő lehet születéstől fogva jó és rossz. A különbség magyarázatát abban látja, hogy a többféleségben van a nagyobb tökéletesség. Ellentét és különbség nélkül sem szebb, sem jobb nem volna a természet, sőt hibás lenne. A tapasztalt testi és lelki különbségek okáról szólva a testi különbözőséget a testből származással magyarázza, a lélek sokféleségét meg azzal, hogy a lelket Isten teremti, még pedig minden lelket szabad hatalommal teremt, azaz tetszése szerint az egyiket gyengébb a másikat erősebb ítéllettel. Születésünk percében tehát meghatározott értelmi erő és erkölcsi milyenség van bennünk. Testi és lelki jellemző vonásainak összességét születéssel, szüleink véréből merítettük. A szüleink véréből merítés módját, mértékét, feltételeit egyáltalában nem vizsgálja. Rámutat azonban az átöröklés tényére, jöllehet a szót nem használja, de a velünk született sajátosságok, tehetségek magyarázatát az öröklésben látja. Értelmi tekintetben abban csúcsosodik ki Bessenyei véleménye, hogy öröklés útján nem jutunk valóságos, egyes ismeretekhez, de mindnyájan nyerünk bizonyos, még pedig szilárd, maradandó meghatározottságot, tehetséget: idea innata nincsen senkiben, csu-

pán a tehetség születik velünk ; minden idea aqvisitum, szerzemény. Az erkölcsi hajlandóságra nézve is kimondja a születéssel meghatározottságot. Érzelmünk alapszínezetét is magunkkal hozzuk a világra. Születésünk percében változatlanul bennünk van a jó, vagy a rossz, az a kedves indulat, melynek halálunkig rabjai maradunk.

Ebből az eredményből a nevelésre vonatkozóan igen jelentékeny következtetés származik. Ha ugyanis a lélek a születés pillanatában nem teljesen közömbös aziránt, ami a születés után történik, hanem a tészhez hasonlóan benne is ott van a későbbi fejlődés föltétele, akkor ez azt jelenti, hogy a nevelés nem haladhat teljesen szabad pályán már az első perctől kezdve sem. Bessenyei pedagógiai gondolatainak végső alapja, hogy a születés percében már adva van az ember testi és lelki, értelmi és erkölcsi milyensége.

A test és lélek, érzelem és értelem viszonyára vonatkozó elmélkedéseiből az derül ki, hogy az embert teljesen az érzés hatalmában levőnek látja. Csaknem mindenre érzésünk indít, de az értelem irányítása és világítása mellett. Ha az érzelemhez az értelem, megítélés ereje nem járulna, az ember is csak olyan vadságban élne, mint a barom. Azonban az értelem is hibázhat, de csak akkor, ha nem tudja magát felszabadítani a test rabsága alól. A tiszta értelem sohasem hibáz, mindig igaz vezér. Minél világosabb az értelem, annál ritkábban győzi le az érzés, hiszen épen ennek zabolázása az értelem feladata. Következésképpen hangsúlyozza Bessenyei az értelem kitisztulásának nagy értékét. Az értelem befolyása csak akkor lehet káros, ha nem eléggé világos. Az értelem tisztultságának mértéke tesz különbséget az emberek között, érzelmileg mind egyformák.

Az akarat szabadságáról vallott felfogása is csak azt mutatja, hogy az érzés rajtunk az úr és csak az értelem erősödése és tisztulása által juthatunk oda, ahol a rabszolgaság alól némiképpen menekedhetünk. Azt tartja ugyanis, hogy az akarat szabad, mert a testen kívülről jövő befolyások szükségképpen nem határozzák meg, de azért nem független, mert a leghatározottabban a test hatása alatt áll. Az embernek az érzés nagy erejével szemben az értelem setétségét kell fogyasztania, vagyis az értelmet kell fejleszteni, hogy helyes úton haladjon.

Kérdés, hogy az értelmi és érzelmi meghatározottság miatt lehetséges-e egyáltalában az értelmet az érzések fölébe uralomra segítenünk, hiszen valahányszor azt említi, hogy bármely erősnek született is az értelem, önmagában meg nem világosodhatik, mindannyiszor hozzáteszi azt is, hogy az értelem erejét megváltoztatni sohasem lehet. Ezzel szemben áll azonban az a más, sokat hangoztatott meggyőződése, hogy az embert értelmének uralma teszi csak emberré. Eszerint az értelem fejlesztésének, művelésének szükségképpen lehetségesnek kell lennie, csupán az a kérdés, hogy ez miben állhat, ha már erősíteni nem lehet a születésekor gyenge értelmet. A felelet ott van, ahol kifejti az idea innata lehetetlenségét s megjelöli ezzel azt az irányt, melyben a lélek, azaz értelem fejlődhetik, gyarapodhatik. Ez az irány az ismeretszerzés, Bessenyei szavával a tudomány, ebben látja azt a nevezetes segédeszközt, mely az értelem világosságát megteremti, már t. i. olyan mér-

tékben, amilyent a velünk született értelmi erő megenged. Ellentétes vélekedésében itt van a természetes eligazodás. A tudomány csupán bizonyos világot ad az arra való értelemnek, de nincsen hatalmában ezt a világosságot mindenben azonos nagyságra emelni s így az értelmet egyformán helyes ítéltre képesíteni. A tudomány az embert erkölcsi tekintetben sem változtatja meg alapjában, csak alakíthatja. Bessenyei nevelői érzéke elismer anynyit, sőt ezt feltétlenül hirdeti is, hogy az értelem világosságának mértéke jelentő sorsunk kormányzására alkalmas voltunk mértékét is, de époly határozottan állítja azt is, hogy az ismeretek mennyisége senkit tökéletessé e földön nem tesz. Sőt ennél még nagyobb jelentőségű a nevelésre nézve az a meggyőződése, hogy az ismeretek mennyisége még ítélő erőt sem teremthet bennünk, tehát nem elég magában arra, hogy az embert, mint a közösség tagját magában és másokra nézve értékesé tegye.

Az emberre való hatás egyetlen útját tehát az értelemben látja Bessenyei. Hol tudományról, hol nevelésről szól ugyan, de bármiként nevezi is, neki ez a kívülről reánk történő hatás mindig egyet jelent: az értelem világosítását. Ha a külső hatást, a hatásra való minden törekvést nevelésnek nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a nevelés feladata: az értelem világosítása, azaz fejlesztése. Hatása a nevelésnek minden emberben más a valóságban, de mindenben azonos formailag: megadhatja az értelemnek azt a világosságot, melyre születésekor kiki erőt nyert. E született erőtl függ azután, hogy mekkora a nevelés közvetett hatása: milyen befolyást tud szerezni az értelem az érzésekre, erkölcsre. Ezek kormányzásának a szüksége adja meg a nevelésnek e felfogás szerint a társadalmi jelentőséget is, mert e kormányzás értékétől, vagyis a gondolatnak az akaratra és a cselekedetre való befolyásától függ az egész ember értéke is (77).

2.

E megállapítások után szükséges még egyenként is megkeresni azokat az adatokat, amelyek Bessenyeinek a nevelhetőségre vonatkozó felfogására vetnek világot és megmutatják, hogy a nevelés erejét milyen mértékűnek látta.

Még van győződve arról, hogy a nevelés nem tehet mindenkire egyformán okossá, sem erkölcsössé, azaz a nevelésnek korlátai vannak, de ugyanolyan határozott az a véleménye is, hogy nevelés nélkül a legerősebbnek született lélek is ösztöneinek rabja és érzései, indulatai által vezettetik (23; 118), „az ember minden józan nevelés és oktatás nélkül csak oktan állatot mutat a maga nemében, mint minden egyéb vadak“ (45; 118).

Amit a gyűjtőgatók, tolvajok fukarok stb. javíthatatlanságáról mond (22; 2716, 3766, 3772, 5504 v.), az még nem bizonyítja, hogy az erkölcsi minőséget a nagyobbszámú, ilyen erkölcsi fogyatkozásokban nem szenvedő emberekre nézve is megváltoztathatatlanak tartja.

A másik vonatkozás, melyben különösen megmásíthatatlannak tartja az ember természetét, a vallási. Ennek egészen szubjektív magyarázata van. A vallását megváltoztatott író személyes élménye vagy öngigazolása rejlik azoknak a megjegyzéseknek a mélyén, amelyekben azt hangsúlyozza, hogy a vallás változtatása nem változtathatja meg az ember erkölcsi minőségét is (22; 5512, 57 86v.). Inkább egyéni vélemények ezek, mint elvi megállapítások. Sőt a vallásos hit kialakulásában is a nevelésnek tulajdonítja a főszerepet azt állítva, hogy kit milyen vallásban nevelnek, azt hiszi igaznak élete végéig (46; 160—161). A többi kijelentései pedig, amelyekben az alakíthatóság lehetőségét tagadni látszik, megegyeznek a neveléstudománynak azzal az álláspontjával, hogy arra való hajlam nélkül nem lehet kifejleszteni az emberben valamilyen tulajdonságot; azaz csak alakítani lehet, alapjában megváltoztatni nem. „A nagy elme magától terem, de aki nagy elmével nem született; az az egész világ könyveivel sem lehet bölcs soha“ (3; 186). „Lehet a békasót is köszörülni, a gyémántot is; de az elsőnek az utolsó fényességét megadni lehetetlen. Sokrates a hottentotok közt születve, élve, halva soha Cicerótól a következő felmagasztaltatást nem nyerte volna, hogy ő volt, aki a bölcseséget mennyből szállította alá a földre. A pallérozás a legotrombább dolgot is szebb formába veszi, de valóságát nem változtathatja. Így van a lélek is neveltetésével“ (23; 118). „Az emberek csak azt fényesíthetik amibe a természet fényességet tett, mint a gyémántot, sat., de az ordas kösziklából soha hercegasszony ujjára gyűrűt nem sikárol úgy, hogy annak hivalkodását ragyogó fényével táplálhassa“ (46; IV. 41). Részesülni kell először a természet ajándékaiban, ha tanulás, szorgalom által magunkat nemesíteni kívánjuk, de haszontalanokká lennének bennünk a természet kedvezései is, ha azoknak kitisztítására és felemelésére semmi igyekezetet nem fordítanánk. Ezért nincsen olyan a természet ajándékaival elhalmozott emberi lélek, melynek a tanulás, tapasztalás és józan okoskodás oktatásaira szüksége ne lenne (10; 39).

Nemcsak, hogy megvan tehát Bessenyeiben a hatás lehetőségének, az ember alakíthatóságának a tudata, de hiszi azt is, hogy a nevelés olyan tényező, amely nélkül az ember még ha előnyös tulajdonságokkal született is, nem érheti el teljes kifejelettségét (23; 115, 117,—22; 795, 1594 v.).

Ahhoz, hogy az ember valamivé váljék, első szükség a természet és gondviselés ajándéka, a második feltétel azonban, hogy olyan szülei legyenek, akik őt tanítani és nevelni tudják (13; 58). Természet, születés és a nevelés ereje együttesen határozzák meg az emberek minőségét (13; 38). Téved, aki azt hiszi, hogy az olvasás, tanulás nem javítja az embereket. Ha egy éles elméjű ember soha nem olvashat tudományos könyveket, sem bölcs férfiak tár-

saságát nem élvezheti, soha nem lehet tudós. *Plato* sem lett volna *Plato*, ha a sors örökké szántó-vető embernek hagyta volna meg (17; 147). A régi családok nemességét is a nevelés adja. Ha sok száz éven keresztül tanítják egy család tagjait, azok észben, érzésben meg nem esednek. A főrangúakat oktatás, nevelés és a szabadság emeli a parasztság fölé, a magasabbrendű dolgokkal való foglalkozás nemesíti meg lelküket. A haza ügyeit intézik, idegen országokról hallanak, tanulnak, gondolkodnak, olvasmányaikból az egész világot megismerik, rangjuk, jövedelmük van, nemes társaságban forognak. Mindez megtisztítja vérüket, felemeli lelküket, így a jó erkölcs vérükké válik és öröklődik náluk nemzedékről nemzedékre (22; 6576 v.). A főrangúak azért okosak, mert sokra tanítják őket, de tudomány nélkül a hercegi rangnak sincs fénye s a tanult paraszt túltesz rajta (22; 6662 v.). Akármilyen előkelő születésű legyen is valaki, nem sokat ér, ha nem részesül okos nevelésben. Darabosan marad mint a köszörületlen gyémánt. Aki nem tanul, annak értelme nem fejlődhet (22; 7044 v.). Ugyanezt a gondolatot ismételi más formában, amikor azt fejtegeti, hogy a főrangúakat a szegény községtől a méltóságban való születésen kívül elsősorban a tanult nevelés különbözteti meg (46; 62).

Nem is annyira az alakítás lehetőségét vonja tehát kétségbe Bessenyei, mint inkább a született minőség döntő voltát hangsúlyozza, de emellett is mindig ott van a nevelés „köszörülő”, „módoló” erejének az elismerése. Még kevésbé gondolhatjuk, hogy nem hisz a nevelés lehetőségében, ha észrevesszük azt, hogy sokszor egybefoglalja a született minőséget és a nevelés eredményét és a kettőt együtt mondja változhatatlannak (22; 4666, 6608 v.—43; 31 — 23; 128, 130).

3.

Nagy érdeklődéssel vizsgálja az emberi természetnek az egyes életkorokkal együttjáró változásait. A *természet világa* c. bölcselő munkájának főhőse elejétől végig az ember, akit végigkísér bölcsőjétől sírjáig a legkülönbözőbb életviszonyokon át.

Hosszasan foglalkozik a gyermek- és ifjúkorral, amelyek iránt különösen érdeklődni látszik. Azt látja, hogy az ember születésekor gyengébb az állatoknál. Keze, lába még csak úgy mozog, mint a szelek közt hajlongó nádszál. Fejét forgatja, néz, de nem ismer még senkit, semmit, mindent csak sírással kér. Nem lehet látni, hogyan működik benne a vér, hol s hogyan lappang benne a lélek és hogyan kapcsolódik ez a testhez. Ez, a test és lélek összefüggése egyik legégetőbb kérdése Bessenyeinek az emberrel kapcsolatban.

Amint a gyermek bölcsőjéből kikerül, az indulatok kezdenek

látszani az arcán. Más helyen is megjegyzi, hogy „eléb érkeznék a testnek vágyódásai, makacsságai, tüzes indulatai, kevélységei, azután vontat utánok a tapasztalással megért emberi értelem, hogy életedet igazgatása alá vegye“ (44; VIII. 275). Vágyak vonják a gyermeket, kedvét követi, játékot keres. Kívánságai egyre nagyobb erőre kapnak. Ha megsértik, vagy elkedvetlenítik, szemöldökét rándolja, haragjában apró tagjaival hadakozik. Nem tud titkolózni, arca megmutatja, mi folyik le lelkében. Amikor dicsérik, mosolyog, amikor megszidják, félrevonul, a dorgálásra tűzbe jön, elpirul s mivel pattogni nem mer, sírni kezd. Vágyait még nem tudja fékezni: amit meglát, mindent birtokolni szeretne. Repülni vágyik a szelek szárnyán, szemközt a nap sugarával, mint a sas, irigyl a medve, bika, erejét. Ember már, csak még nem ismeri a tettét. Úgy cselekszik, ahogy érez. Megirigyl pajtása játékát, cifrább ruháját, ha pedig magának van olyan, azzal kevélykedik. Búsul, ha más dicsérni hall, de ha friss játékot kap, gyorsan elfelejti bánatát s cifra ruhájára sem ügyel többé, sárba tapossa kalapját, ha megunta. Ilyen az ember gyermekkorában, de ilyen marad száz esztendőskorában is, csak hogy már uralkodni tud indulatain s eltitkolja azokat (22; 427—524 v.—44; IV. 4).

Egy sokkal korábbi munkájában, *A Holmi*-ban ugyanígy jellemzi a gyermeket. „Nézz meg egy gyermeket, — mondja — mi csoda nevetséges alkalmatlansággá teszi magát sokszor. Egyik szempillantásba megharagszik, másikba pedig megvidul, örül, kacag, harmadikba elfakad sírva, negyedikbe ölel, csókol. Miért cselekszi, ő ezeket? kérdezd; azért, hogy meg nem nőtt benne a titkolódásra; maga erőltetésére, két szín mutatasra való tehetsége, tehát szívének minden változását hasonlólátó ábrázatján és cselekedeteiben is. Gondolod-e barátom, hogy érzésed okosabb a gyermek érzésénél? nem úgy változik-e szíved titkon minden dolog változásánál, mint a gyermeké? mit mégis nem mutatsz úgy, mint ő“ (17; 190). „Nézd a kis Úrfi gyermeket: meglát a paraszt fiúnál, valamely tarkán hántott, kockázott fitzfa botot kiált utána, elfakad sírva, meg kell állani hat lóval kocsival, ha násznéppel mégy is, oda kell szólítani a paraszt gyermeket s botját meg kell venni tőle. Hiszed, hogy az az Úrfi gyerek, ha volna szabad rendelése alatt száz tallér és a paraszt gyermek botjáért annyit kérne, oda nem adná neki mind?“ (17; 192).

Bessenyei nem tartja a gyermeket *Rousseau* példájára a természetfől minden bűn és vétek nélkül elbocsájtottnak, hanem az öröklésről vallott, már ismertetett felfogása következtében azt állítja, hogy a gyermekben is megvannak mindazok az indulatok, amelyek a felnőtt emberben, sőt a gyermekben még láthatóbban nyilvánulnak. Abban, ahogyan a gyermeki ártatlan jóságról vallott hitet így elveti, megegyezik a mai gyermeklélektani kutatások eredményeivel.

Részletesen foglalkozik *A természet világában* a serdülés korának nevezett életszakasszal is. Az ifjúkorban titkok támadnak a lélekben, a test forrongani kezd, az elmét „setét fergeteg” borítja. A szerelmes ifjú úgy érzi, hogy az egész mindenség ő érette van. Örül magának és másoknak is, nyakába borulna az egész világnak. Ha érzi, hogy valaki szereti s hogy van egy jó barátja, elsőnek érzi magát a földön, szertelenül élvezi boldogságát. Amit nem kérdeznek tőle, arra is megfelel, dicséretet vadász, vígsága után fut, búsul, hogy nem csókolhatja meg az egész emberi nemzetet melynek új tagja lett. Tapasztalatlan még és jóhiszemű, nem veszi észre a kétértelmű szó és csepegő méz alatt elrejtett keserű mérget. Még nem égette meg a nyelvét, sem száját, nem látja az öröm mögött rejtőző veszélyt. Csak amikor a harc mezejére kerül s az élet viszontagságai megsebezik akkor érzi a sors nehéz igáját életén, mely vígságát megmérgezi (22; 525). Feltámad az emberben a megismerés ösztöne, szeretné mindennek okát tudni, azonban még magát sem ismerheti meg, a teremtés művének titkait meg éppen nem érti (22; 655).

Emberkorba jutva lecsendesedik a lélek; amikor „az élet fája kezd sárgulni s őszi óráiban levele hullani” akkor már csendes ész vezérli az embert és mértékletességben keresi javát. Akkor lesz okos, mikor vére meghűl s fáradt szíve megnyugszik. Másképp látja az életet és a halált, emberismerővé válik (22; 9737 v.). Közhitvitalokra ilyenkor, negyven, ötven, hatvan éves korában legalkalmasabb az ember. Ahogyan gyermekkorában élt, az csak szelesség, amikor pedig a sír szélén áll, „haldokló vénség”. Élete derekán ér legtöbbet az ember. Lehet az ifjú is bölcs és mértékletes, még sincs annyi tapasztalata, mint az idősebb embernek (22; 9790 v.).

Az öregség idején végül már csak az emlékek maradnak meg. Nagy remények, merész álmok nem lelkesítik többé az embert, unalom és keserűség tölti el a lelkét, semmi sem jelent örömet már számára.

Az értelmi fejlődés ideje eszerint éppúgy szakaszokra oszlik, mint testünké. Miután a test huszadik esztendejét növekedésével eléri, ereje teljesen kifejlett, mégis értelmével szintúgy ifjúságot mutat, mint testi életének idejével. „Míg a test gyermek, az értelem is az; mikor az ifjú, esze is az; mikor emberkorba jön, értelem is megéri, vénségében pedig testének elfogyatkozásával gondolkodásának okosságának ereje is gyengül, téved, hanyatlik” (45; 141).

Ha tudjuk, hogy Bessenyei ilyen megértő figyelemmel kíséri az ember testi-lelki minőségének az egyes életszakaszokkal együttjáró változásait, természetesnek tetszik, hogy felmerült benne a tervszerű hatás, a fejlődés menetébe való szándékos beavatkozás lehetőségének gondolata is.

III. BESSENYEI NÉZETEI A NEVELÉSRŐL.

1. A nevelés fogalma, célja. — 2. Testi nevelés. — 3. Erkölcsi nevelés. — 4. Értelmi nevelés, iskola.

1.

Látva, hogy Bessenyei hisz a nevelés lehetőségében s hogy gondolatvilágában jelentős helyet foglalnak el a nevelésre vonatkozó eszmék, kérdés, milyen fogalom élt benne magáról a nevelés tevékenységéről.

A nevelés szabatos fogalmi meghatározását természetesen nem találhatjuk, de nem is kereshetjük nála, hiszen nem rendszeresen foglalkozott ő a nevelés kérdéseivel, csak a gondolkodása alakult belső okokból és körülményeinek hatása alatt úgy, hogy szükségyszerűen folytonosan a nevelésbe ütközött.

Egyes vonásokból következtethetünk csak arra, mit tarthatott a nevelés lényegének. Kétségtelen, hogy nevelésen valamilyen javító, nemesítő, felemelő folyamatot ért, mely az emberben megvége s amely azt baromi, ösztönlény állapotából kiemelve az állattól különbözővé teszi. A nevelés segítség arra, hogy az emberben születéstől fogva meglévő jó hajlamok kifejlődjenek, oltalom a rossz ellen és fejlesztője az érdemes, nemes tulajdonságoknak (22; 3808, 3860 v.). Sokszor hasonlítja a nevelést a gyémántkőszűrűs mesterségéhez, a nevelés is csak ötvösi mesterség, „de teremni kell a gyémántnak, hogy ő osztán úgy pallérozhasson belőle gyűrűben tündöklő követ” (44; VIII. 151); a nevelés is csak ott köszörül, ahol „a természet jó erkölcsöket szült” (22; 5526 v.). Olyan folyamat, mely csak társaságban élő emberben mehet végbe s amely a közösség életét is alakítani képes (43; 4), sőt a közösség élete nevelés nélkül nem is lehet boldog (22; 8082 v.), mert a nemesi tulajdonságokat — amint már láttuk — nemcsak születés, hanem oktatás és nevelés is adja és ahogyan nevelik a nemességet, úgy alakul az ország sorsa, mely a nemességnek, mint vezető társadalmi rétegnek a kezében van.

Mint ahogyan a „vezérlő hatalom egyenesen atyákra tartozik” (43; 3), a nevelés is, mely nem más, mint a jóra való vezérlés, atyák, ill. a szülők kötelessége (24; 275,—10; 13). Szülők, tanítók, iskola nevelik a fejlődő embereket mindaddig, amíg ezekben az ítélőképesség kifejlődvén, szüleik, tanítóik oktatásait bíráló tárgyává tenni képesek (24; 405). Hosszabb ideig tartó folyamat a nevelés (22; 6672 v.), amely folytonosságot létesít a nemzedékek között. Az ifjúság az atyák nyomdokaiba lép, átvévén a neveléssel azok tudását (46; 24).

A nevelés célja az ember által elérhető legmagasabb fejlettség, amely az emberi képességek mindenoldalú kifejlesztésében áll. Látható Bessenyeinek ez a felfogása abból, ahogyan a nevelés egyes feladatait kitűzi: a testet erőssé, az elmét élessé, az erkölcsöt nemessé kell tenni (22; 7042 v.) Ebben az egy mondatában benne van a nevelés három ága s az ezek elé tűzött hármas cél, amely megvalósítva az ember teljes fejlettségét jelenti. Az emberi élet feladata pedig nem lehet más, mint a teljes fejlettségre való törekvés. Tökéletessé ugyan senki sem lehet bölcseség által itt e földön, de mások felett való nagy erkölcsöket szerezhet magának. Embereileg szépnek, nagyinak, tökéletesnek azt tartjuk, amiben a legkevesebb hibát találjuk, igyekeznünk kell tehát hibáinkat magunkból irtani és több-több tudományt szerezni, hogy haladhassunk az emberi tökéletesség felé (17; 302, 303).

Kérdés, hogy az így értett nevelési cél érdekében milyen hátrazott tennivalókat tart Bessenyei szükségeseknek. Van szó ezekről is. Az *Anyai oktatás*-ban feltűnően röviden emlékezik meg az anyának gyermekei iránt való kötelességeiről és ezt azzal indokolja, hogy itt nincs szükség tanításra. A természet és a vallás elég útmutatással szolgál a szülőknek arranézve, hogyan neveljék gyermekeiket. Annyit mindenesetre megállapít, hogy az anyának a legtöbb fáradságot gyermekei nevelésére kell fordítania.

Jellemző a kor és Bessenyei érdeklődési területére, hogy több munkájában is asztalfőlötti beszédtema a nevelés.

2.

A *philosophus*ban a testedzés kérdéséről beszélget a társaság (12; 99). Az általános vélemény az, hogy testileg a legkisebb kortól kezdve szabadon kellene nevelni a gyermekeket. Gyenge tagjaikat nem szabad pólyákkal elszorítani s meleg szobába rejtegetni, amint azt *Rousseau* helyesen hirdeti. Minden kényeztetés nélkül, szabadon kell nőni hagyni a gyermekeket. Legjobb, ha pólya nélkül szabadon hevernek az ágyon s húst esznek, amint a gyomruk bírja, ha nagyobb korukban jó és rossz időben egyformán a szabadban tartózkodhatnak, ételt, gyümölcsöt mindenkor kívánságuk szerint ehetnek. A túlságosan féltve, kényeztetve nevelt gyermekek erőtlének lesznek nagykorukban. A *természet világa*-ban egész fejezetet szentel Bessenyei annak, hogy a gyermekek testének edzésére buzdítson. Kifejti itt, hogy a külső veszélyek elleni védekezés erős megterhelést jelent az ember számára s ezt csak erős testtel bírja el. Testi erő nélkül nincsen hatalom, ezt többször hangoztatja. Éppen ezért nem szabad a gyermekeket szüntelen árnyékon tartani, mert a falak között nevelődött emberek szintelenek, erőtlének lesznek. Ha a gyomrot túlzottan óvják, a nehezebb éledelektől, akkor

a test nem válik izmossá, erőssé. A holtentottákra hivatkozik, akik a szabad ég alatt hálnak, nyers húst esznek, ahol vízre találunk ott isznak és mégis testi erejük meghaladja a miénket s nálunknál hosszabb életűek. Minél inkább takargatja, óvja valaki testét annál nyugösebbé teszi életét. Az erkölcsöt kell inkább pallérozni, nem a gyomrot kímélni. Széltől, naptól ne óvjuk gyermekeinket, mert ezek épúgy természetes elemei az embernek, mint a hálnak a víz és ha gyermekkorában nem tesszük velük szemben ellenállóvá testét, nagy korában nem lehet többé megerősíteni és csak betegségeknek lesz kitéve (22 ; 7064 v.).

3.

A test nevelésénél nagyobb fontosságot tulajdonít az erkölcsi nevelésnek, hiszen felfogása szerint az embert csak az erkölcsőség, az erény boldogíthatja. A lelki tulajdonságok nemesítését az ember legfőbb kötelességének tekinti. Nincs nemesebb hivatás — írja —, mint józan erkölcsökben, becsületben nevelni a gyermekeket. Szerencsétleneknek tartja az olyan szülőket, kik csak testet adnak gyermekeiknek és a lelkét gondozatlanul hagyják. (10; 13). A test ép és egészséges felnevelése is sok keserves fáradtsággal jár ugyan, de még sokkal nehezebb feladat ennél az erkölcsök és józan elme nevelése. Semmi esetre sem elég, ha a gyermeknek csak a testét gondozzák a szülők (10; 74). A ház fejének is a család erkölcsőségére kell a legtöbb gondot fordítania, mert ha ez nincs meg, élete gyötrelmévé változik. A legkeservesebb sors az apára nézve, ha gyermekeinek erkölcsi miatt kell búsulnia (22; 1780 v.).

Amennyire szükségesnek tartotta, hogy testi tekintetben minél szabadabban engedjék fejlődni a gyermekeket, annyira helyteleníti, ha erkölcsileg a maga erejére hagyják. A nagy szabadság itt csak bajt okoz, ritka az olyan erkölcs, amely magára hagyva győzhet a természettel, az ösztönökkel szemben (22; 1846 v.). A kényeztetés azonban mind erkölcsi, mind testi szempontból ártalmas a gyermekre nézve. Erkölcsi tekintetben is híve Bessenyei az edzésnek, itt azonban a szenvedés az edzés eszköze. Semmisem szerencsétlenebb fiatal emberre nézve, mintha kívánságaiban semmi sem korlátozza és fájdalom sohasem éri. Szenvadás szüli az elmélkedést és az elmélkedés tereli a gondolatokat a világ nagy kérdéseire, ez tanít megismerni az emberi sorsot és éleszti fel a szívben az erkölcsöt, okosságot (24; 307).

Az erkölcsi nevelés leghatásosabb eszköze a példa. A szüntelen való beszéd nem sokat ér; az az igazi nevelés, ha a szülők nemesen, keresztyéni módon viselik magukat úgy, hogy a gyermekek mindenben követhetik példájukat. Ha hibáik vannak, bűnöket követnek el, cselekedeteikkel, akkor haszontalanul beszélnek okosan

magzataiknak, mert a gyermek mindig hajlandóbb szüleit inkább magaviseletükben, mint okoskodásaikban követni. És ha megdorgálják szülei valami olyan hibáért, amit ők is elkövettek, arra azt feleli, hogy apja is úgy cselekedett. Szerencsések ezért az olyan szülők, akik inkább jóságos cselekedeteikkel, mint beszéddel oktatják gyermekeiket (12; 101).

A büntetésről is szól. Az anyának igyekeznie kell gyermekeivel szemben elég keménységet megőrizni ahhoz, hogy hibáikat észrevéve megfelelően büntethesse őket. Szigorúságnak és keménységnek engedékenységgel és szeretettel kell párosulnia a nevelőben (10; 49). A botbüntetést határozottan elítéli (22; 6630 v.).

Az erkölcsi minőség alakulása szempontjából előnyösebbnek tartja a falusi életet, mint a városit (24; 275 — 46; 66) és az otthoni nevelést, mint az internátusit. Az iskolában sok gyermek és ifjú közt — úgy hiszi — veszedelemben forognak az erkölcsök, pedig ez fontosabb a tudásnál is, mert ha az életnek tisztasága, józan erkölcsé megromlik, minek akkor a tudomány; ez a gonosz emberben csak a gonoszságnak lesz eszköze.

Az internátusi nevelésről való nézete azonban ellentétben áll a maga tapasztalataival: ezek éppen nem kedvezőtlenek arra az intézetre nézve, amelyben maga nevelkedett. Még öregedő fejjel is hálával emlegeti mindazt, amit éppen erkölcsi szempontból a sárospataki kollégium nevelő hatásának köszönhetett. Tizennyolc esztendőn keresztül, ifjúsága leghevesebb idején minden csábító rossztól az az „együgyű szemérem“ őrizte meg, melyet az ifjúságnak csak az ottani tanárok nevelése szerezhet meg (33).

Érdekes ebből a szempontból az a sokszor idézett jellemzés is, melyet *A Holmi*-ban ad a sárospataki és debreceni református iskolákról. Egy intézetben háromszáznál is több diák lakik együtt, kinek életkora 17 esztendőtol 20, 30, 40-ig terjed. Gyermekek pedig 7, 8, 9 éves kortól 17, 20-ig találhatók. Ezernél is többen laknak, tanulnak, esznek, isznak együtt és mégis, nyolc esztendőskorától fogva közöttük élve, sohasem hallotta, hogy valamennyien nem tiszta életet éltek volna. A legnagyobb bűnök, amelyek előfordulhattak, ha valamelyik diáknak szeretője volt, ha táncolt közöttük egyik-másik a vendégfogadóban, ha cifra nyakravalót kötött, vagy hajat bodorított, illetlen szavakat használt. De az illet már törvény elé is állították és kicsapták. A pataki, debreceni tanítók az erkölcsi nevelés tekintetében megbecsülhetetlen emberek, kiknek érdemeit a magyar protestánsok soha sem jutalmazhatják és hálálhatják meg eléggé, főleg, ha meggondolják, másutt mik szoktak történni a tanuló ifjúság közt külföldi országokban és városokban. (17; 100).

A külső csinoságánál is fontosabbnak tartja Bessenyei a jó erkölcsöket. Lehetne azt az ellenvetést tenni — írja —, hogy ha

szelídek, tiszták is erkölcsaikben azoknak a német ruhás magyar professzoroknak a növendékei, de ezzel szemben együgyűek, vadak, modortalanok és szennyesek is. Erre csak azt felelheti, hogy ha már nem lehet náluk a világias modorral a tiszta erkölcsöket összeegyeztetni, akkor jobb, ha a gálántságot kitiltják közülük, minthogy befogadják erkölcsaik feláldozásával. Megengedi ugyan, hogy lehetne a diákságnak több csinoságot engedni, de mit lehet tenni, ha az ifjúság, mint általában az emberi természet olyan, hogy nem áll meg semmilyen dologban ott, ahol illik, hanem túlságba visz mindent. Ha aprólékos piperézéseket elnéznek az ifjaknak, hozzászoknak, vetélkedés támad közöttük, egyik a másiknál szebb akar lenni és nincsen azután, aki megállítsa őket. Nem is öltözetükön, erkölcsaikben kellene változtatni, hanem csak magaviseletükön, mert a modor maga is nagyon fontosnak találja (17; 96). Nincsen a világon olyan tudós ember, akit szeressenek és előkelő nevelésű emberek kedvesnek találjanak, ha külső magaviseletében faragatlan, beszéde idétlen, tartása merev, társaságban felfuvalkodott. Egy tanult férfi szép és nemes magaviselet s illendő modor nélkül, iskolás vadsággal olyan, mint a „magyar köntös gomb és zsinór nélkül, vagy mint a nagyon szép asszony igen haragos természetel. Csudálatos bölcsességnek is kell lenni annak, amely vadít inkább, mint szelidít“ (17; 91).

Az iskola feladata nemcsak az, hogy az elmét gondozza és az érzületet nemesítse, hanem az is, hogy a „testnek vadságait“ szelidítse; nem elég, ha csak tudást ad a növendékeknek, modorukat is csiszolnia kell.

Kérdés, milyen erényeket kíván Bessenyei kifejleszteni a gyermekekben, milyen legyen az erkölcsi nevelés tartalma. Erre vonatkozólag nem sok utalást találhatunk. Annyi bizonyos, hogy a szülők iránti tiszteletet, a vallásos hitet a legfőbb gyermeki erényeknek tartja. Egyébként, mint mindig, itt sem elsősorban a gyermekekre gondol. Inkább a felnőtteket szeretné előbb alakítani, ezért azután a legtöbb erkölcsi intelme ezeknek szól. Ilyen intelmek pl. többek között, hogy a rossznak jótól való megkülönböztetése mulasztthatatlan kötelesség. Akármilyen történet szemünk előtt, ítélni kell róla, ha mások előtt nem is, önmagukban (10; 63). „Ócska kegyesség az, hogy másokról ne szóljunk, szépet ne szeressünk, rútát ne utáljunk“ (25; 77). Igyekezni kell az emberi szívet megismerni, emberi módon érezni és gondolkodni.

Az alacsony lelkű ember hazudik, mindenkit megcsal és nem szégyel dicsekedni, önmagát erőszakkal feltolni, a maga iránti tiszteletet kieroszakolni. A jó ember ezzel szemben nem igyekszik mindig előtérbe kerülni, nem csúszó-mászó, tudja, hogy nem szükséges tolakodnia, mert érdemei mindenütt első helyet biztosítanak számára. Nem keres állandóan hibát másokban és amit magának

kíván, úgy cselekszik másokkal is. Érdemeivel nem dicsekszik, hallgatva tesz jót embertársaival. Nem kisebbiti mások érdemeit, hogy maga annál nagyobbnak tűnjék fel. Megnyugszik sorsában és nem kívánja a lehetetlent. Ha megtántorodik is, esze visszatéríti a jó útra. Nem erőszakolja a tiszteletet a maga számára, de mint-hogy emberségesen él, mindenki önkéntelenül tiszteli. Nem azért beszél, hogy felhívja a figyelmet magára, hanem hogy a dolgokat másoknak magyarázza. Az erkölcsös ember tartózkodik a tobzódástól, pompától, mértékletesen él és ezáltal megőrzi egészségét is. Kímél másokat, de maga nem fél senki sértésétől. Látja embertársai gyengeségét, de elnéző velük szemben (22; 7012 v.). Nem erkölcsös az olyan ember, „kit minden este mássá teremhet, hanem azt tartjuk embernek, ki erkölcsének állhatatosságával minden viszonytagságon keresztül ront, tűzön, vízen hasonló lévén magához mindenkor“ (44; III. 83).

Az erkölcsi fejlettség legfőbb jellemvonása Bessenyei gondolkodása szerint a másoknak használni akarás. Aki csak a maga javát szolgálja, emberi kötelességét nem teljesíti és érdemtelennek lesz azáltal, hogy embertársainak javára lenni nem akar. Semmi sem okoz nagyobb meglepettséget a jó szívnek, tanult elmének, mintha látja, érzi, hogy másokkal jót tehet. Ezért a bölcsök legnagyobb igyekezete, legforróbb vágyódása az emberiség boldogságát előmozdítani (24; 364). Embert akkor lehet csak dicsőíteni, ha embereket boldogít (22; 2446 v.).

Az erények forrása az okosság, a tudomány; a gonoszságnak pedig mindig ostobaság, tudatlanság a kútfeje. A gonosz emberben hiányoznia kell a tiszta ítélőképességnek, mert különben belátná, hogy másoknak ártva, magának okoz csak veszedelmet (44; VI. 5). A tudás teszi az embert szánakozóvá: mások sorsa iránt, az nem enged kegyetlenkedni a szegényeken és gúnyolni a szűkölködőket, az ment meg a rang kevélységétől és tesz az ártatlanok ügyének védelmezőjévé. A bölcs embert megnyugtatja az a tudat, hogy állandóan az igazságot szolgálja. Még a test is fegyelmezettebb a tanult emberben: mértékletesen elégíti ki kívánságait. A tudatlan ember állandóan ki van téve a nyomorúságnak, bűnnek és ezek következményeinek; míg az igaz erkölcsű és tiszta életű okos halandó tudománya révén mindeme veszedelmektől távol áll (24; 91). Minél tudatlanabb az ember, ösztönei annál sebesebben ragadják, ellenben mentől tanultabb, okossága, embersége erkölcsait annál nagyobb méltóságra emeli (43; 47 — 23; 38).

Erkölcsi és értelmi fejlettség a legszorosabb kapcsolatban van egymással. Okosság erkölcsösség nélkül nem sokat ér, mert hiába okos valaki, ha természete szembe száll eszével. A vérmérséklet, a születéssel nyert ösztönök elhomályosítják az értelmet. Tudomány kell tehát, mert ez tisztítja az erkölcsöket s szelidíti a vad, emberi

indulatokat, jóság nélkül pedig nem lehet boldog az ember, mert a gonoszság épügy nem tesz szerencsésé, mint a bolondság. Erkölcösség, okosság egyaránt szükséges a boldogsághoz (22; 9226 v.). Ha azonban választani kellene a kettő között, akkor inkább az erkölcsöt választaná, mert „a tudományt szorgalom által meg lehet szerezni, de egyszer elvesztett erkölceit ki nyerhette vissza valaha”? (33). De választásról nincsen szó, mert nézete szerint erkölcsőség és tudás nem ellenkezhetnek egymással. Arra a *Rousseau* által tárgyalt nevezetes kérdésre, hogy vajjon „a tudományok, mester-ségek romlására vannak-e az erkölcsöknek vagy sem?”, mindig határozott nemmel felel.

4.

Ha Bessenyei szerint az ember életének célja, hogy önmagában az erényességet kifejlessze és ha ezt az értelem kiművelése útján érheti el, akkor érthető, ha az értelmi nevelés kérdései nagy szerepet játszanak elmélkedésében.

Érdekes ellentét, hogy amíg filozófiai elmélkedéseinek alaphangja a szkepticizmus és eredménye az a meggyőződés, hogy az emberi ész nem képes arra, hogy a lét nagy problémáit megoldja és a természet titkait kikutassa (24; 250), addig erkölcsi tekintetben bízik az ész mindenható erejében. A makrokosmos rejtelmével szemben az emberi ész tehetetlen, a mikrokosmosban azonban egyedül uralkodó. Ez azt jelenti, hogy az Isten-teremtette világ titkait emberi ész nem tárhatja fel, az emberek világában azonban egyedül a józan ész képes megküzdeni minden nehézséggel (68; 31). A „nagy mindennel” szembenállva az ember csodálkozásánál egyebet nem tehet, csak az emberi cselekedetek következményeit tudja megítélni (45; 167); itt azonban nagy szükség van az értelem erejére. Általában, amint már előbb láttuk, Bessenyeinek az emberről való egész felfogása döntő szerepet juttat az értelemnek. Az értelmesség szerinte a legjellemzőbb vonása az embernek, ez teszi az állatoktól különbözővé, amint azt számtalanszor kifejti. Az ész hivatott arra, hogy uralkodjék az emberen és féken tartsa érzéseit, indulatait (13; 30,—17; 189, 264,—43; 46). Minden hiba, amit az ember maga ellen elkövet, mind tudatlanságból, az ítéllettétel, józan értelem gyengeségéből ered. Az értelem sohasem hibázik, ha tiszta. Baj akkor van, ha az érzések, ösztönök elhatalmasodnak az értelem felett (23; 38). Ezért van szükség az értelem minél teljesebb kiművelésére, hogy az ösztönöknek és érzéseknek minél kevesebb szerepük legyen az ember cselekedeteiben.

A *Holmi*-ban foglalkozik Bessenyei először az értelem fejlesztésének kérdésével és a tanítás színhelyével, az iskolával. A születéssel való meghatározottságról kialakult véleménye következtében meglehetősen szkeptikusan ítéli meg az iskola munkáját. El-

ismeri ugyan, hogy szükséges és hasznos iskolába járni, de nem hiszi, hogy az iskolai oktatás nagyobb eredményt érheszen el annál, hogy a növendék elméjét tanuláshoz szoktatja. Csak olyan a szerepe, mint a köszörűkőnek: élesebbé tesz minden hozzá közelített tárgyat, de annak anyagát nem teremtheti újjá, az ólmot nem változtathatja acéllá. Sok ember eszét köszörülte már az iskola és mégis bot maradt, másoknak elméjét pedig csak alig érintette meg s az beretvává változott, mert az egyik ember elméje az ólomhoz, a másiké az acélhoz hasonlított. A tapasztalás azt mutatja, hogy az iskolai tanítás magában soha sem tett senkit nagy tudóssá, nagy emberré; ezek mindig maguktól, természettől adott tehetségeiknél fogva lettek nagygyá. Az iskola csak megmutatta nekik, hogy a tudományok és bölcsesség felé is van út. Az iskola csak fundamentuma a bölcseségnek, viszont erre a fundamentumra a legbölcsőbb embernek is szüksége van. Mert ha igaz is, hogy csupán iskolai tanítás nem tett senkit mély elméjűvé, nagy tudóssá, az is igaz, hogy soha nem volt olyan bölcs a világon, aki tanításban nem részesült volna. Ahhoz tehát, hogy valaki értelmileg kifejlődjék, egyaránt szükséges, hogy megfelelő értelmi képességekkel születés és hogy kellő szellemi vezetésben részesüljön. Ez a vélemény teljes összhangban van a nevelésről általában vallott felfogásával; mindenütt azt mondja, hogy a nevelés csak a meglévő alapokra építhet, de teljesen újat nem teremthet (17; 81).

Az eszményi iskola képét a *Tariménes utazás*-ban rajzolja meg. Ez az a hely, írja itt az iskoláról, ahol mind istenek, mind emberek iránt való kötelelességeinket tanuljuk, hol a tudományok megszerzése által világi boldogságra teszünk szert. Itt tárul fel előttünk a gazdag természetnek elrejtett kincses tárháza, melyben vakon tapogatóznak s javaival nem élhetnek azok, akik iskolában tanításban nem részesültek (24; 67).

A korabeli tényleges iskolai munkáról azonban kevésbé hízog a véleménye. A sárospataki református kollégiumot véve alapul, amelynek maga is több éven át növendéke volt, bírálat tárgyává teszi kora iskolai oktatását abból a szempontból, vajjon megadja-e minden, gondozására bízott elmének mindazt, amit adnia kellene és lehetne, mert az ifjú elméje igen sok dolognak a befogadására alkalmas abban az időben, amelyben a filozófiai osztályt elvégzi (17; 84). A maga tanulókorabeli tapasztalatai nem valami kedvezők az iskolára nézve. Nem volt megelégedve azzal a tudással, amellyel őt az iskola elbocsájtotta. Igaz, hogy nem is fejezhette be tanulmányait és később a maga erejéből kellett megtanulnia mindazt, aminek szükségét érezte, de ekkor meg összehasonlíhatta magát azokkal, akiknek alkalmuk volt kellő ideig iskolába járni. Ez az összehasonlítás nem volt alkalmas arra, hogy jobb véleményre hangolja az iskolával szemben, mert ebből is

csak azt állapíthatta meg, hogy még autodidaxis útján is nagyobb eredményt lehet elérni, mint az iskolában tanulva. Bécsi környezetében akadtak ugyanis olyanok, akik sajnálkoztak rajta, mivel nem volt része rendszeres iskolázásban. Ezt látva, elcsügged és már le is akar mondani a tanulásról, gondolván, hogy hiába fárad, úgy sem lehet olyan tudós, mint az iskolát végzett filozófusok. Amikor azonban félve beszélni kezd ezek előtt az úgynevezett filozófusok előtt egyről-másról, várva, hogy kijavítsák s útbaigazítsák, szólni kezd először a régi bölcsekről, a görög tudósokról. Amazok csak hallgatnak mélyen s ahelyett, hogy tanítanák, ők tudakozódnak, hogy hol éltek azok az emberek, akiket említ. Ő erre felbátorodva tovább beszél egyiptomi tudományokról, európai történelemről, *Locke* filozófiájáról stb. de azok kijelentik, hogy ilyen gyermekségeket és bűnös világi dolgokat ők nem tanultak, ellenben alaposan tudják a *Biblia* történeteit s az abban előforduló összes neveket. Soha ez időtől fogva nem búsultam, írja Bessenyei, hogy filozófusnak nem neveztek az iskolában. Összehasonlítva magát az iskolát végzett filozófusokkal, elégedetten állapítja meg, hogy ha nem járhatott és nem lakhatott is sokáig iskolában, többet tud, mint azok. Látva, hogy társaságban beszélgetve csak a *Biblia* történeteivel tudnak előhozakodni, örül, hogy az ő fejét nem töltötték tele ezekkel és helyet kaphattak benne más, értékeesebb ismeretek. Ha azzal a sok „rigmussal” teletöltték volna a fejét, csak nehezebb lett volna azok elfeledésével nagyobb dolgokat tanulni.

Az iskolai oktatás szigorú bírálata van ebben a kis önéletrajzi képben, bár Bessenyei enyhíti megállapításainak élet azzal a megjegyzéssel, hogy akik hosszabb időt töltenek az iskolában, azok tanulják és tudják a *világi dolgokat* is, vagy legalább tanulhatják és tudhatják. Az ő tapasztalata olyanokra vonatkozik, akik nem deákoknak vagy papoknak készültek, hanem a logikát elvégezvén otthagyták az iskolát. Utóbb azonban kiderül, hogy a hosszabb iskolázástól sem vár valami nagy eredményt az akkoriban adott körülmények között, mert ezt írja: „Ha sokáig lakik az ember Oskolába, belé fagy osztán mint az elgémbereedett jószág a jeges vízbe s ott sényved meg” (17; 90).

Szerényen elismeri ugyan, hogy nem illetékes a tanítás módjának megbírálására, de kimondja mégis tanítványi alázattal, hogy azok a „mértékletes, feketeköntösös urak” másféle tanítás módját is gondolhatnának már ki, mely szerint egy kezük alatt felnövekedett nemes ifjúnak több ismerete lehetne a világról (17; 90). Nyilvánvaló ebből, milyen irányban tartja megváltoztatni valónak a tanítást. A korszerűség, az életre nevelés követelménye van ebben a megállapításában. Az oktatás célja az ő felfogása szerint csak az lehet, hogy az ifjak minél jobban megállják helyüket a világban és minél több hasznos ismeretre tegyenek szert. A világról, a növen-

dékek körül folyó életről való ismeretek nyújtására és nem örökös könyv nélküli recitálásra van szükség. A világról való ismeretek nyújtása egyre visszatérő követelménye Bessenyeinek, pedig az iskolában akkoriban szüntelen a klasszikus auktorokat kellett mondani és a világ többi dolgáról szó sem esett. Számtalan idézetből ismeretes már *A Holmi*-nak az a részlete, melyben az iskola lélektelen, csupán az emlékezetet terhelő tanításmódját jellemzi. A történeti eseményeket csak recitálni tanították, de soha azok okait meg nem magyarázták. Csak befogadtatni akartak, de arra nem fordítottak gondot, hogy a növendékek értsék is a megtanult anyagot. Holott az iskolának elsősorban gondolkozni kellene tanítani és az ítélőképességet fejleszteni.

Nemcsak a módszert találja elégtelennek Bessenyei, hanem a tanulmányi anyagban is nagy hiányokat lát. Cicerót csak hirdették — írja —, de Trajanusról, Horatius Coclesről, a Curiatiusokról, Numa Pompiliusról szót sem hallottunk. A Kátét csak szavalták, de a különböző zsinatokról az egész osztály nem hallott semmit. Rákócziról hallottak beszélni, de sem Nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, sem Mátyásról nem tudtak; Árgirus királyfi történetét megtanulták a meséből, de az Ottó császároket nem emlegették. Petrahot tudták, hol fekszik a Bodrog körül, de Paraguayról, Peruvjáról, Kongóról, Mexikóról, Braziliáról semmit sem sejtettek. Ellenben jól tudták szavalni *Molnár Gergely* grammatikájának verseit. Nem lehetett csodálkozni aztán, ha a nemes ifjak, hazamenve az iskolából, a betanult, versbe szedett grammatikai szabályokkal semmire sem mentek. Hol beszélnek ilyesmiről világi társaságban? A klasszikusokat már nem recitálhatják, azokon kívül pedig semmit sem tudnak, egyszóval az iskolában tanultaknak az életben semmi hasznát nem vehetik.

Bessenyeinek ezt a súlyos bírálatát a sárospataki iskola történetírói is igazolják. A főiskolában egészen a XVIII. századig az volt a főcél, hogy a növendékek latin nyelven beszélni és írni megtanuljanak. Az alsóbb osztályokban a latin mellett még a vallás és számtan elemeit tanították, a természettudományok és a hazai történelem azonban ki voltak zárva a tantárgyak sorából. Az anyanyelv pedig sem mint tantárgy, sem mint előadási nyelv nem szerepelt, sőt használata büntetés terhe alatt tilos volt. A felső osztályokban is a teológia és filozófia mellett csak a rómaiakra, ritkábban a görögökre került sor. Itt is az volt a cél, hogy a növendékek Cicero nyelvét elsajátítsák s latin nyelven vitatkozni megtanuljanak (99; 13).

Szinnyei Gerzson, a sárospataki iskola történetének írója is idézi *A Holmi*-ből az idevágó részeket és azokat nemcsak a sárospataki, hanem minden más akkori intézetre nézve is találónak és hűnek ítéli. Véleménye szerint lehetséges, hogy éppen Bessenyei

méltó gáncsainak is részük volt abban, hogy 1776 óta, egy évvel a *Ratio Educationis* kiadása előtt, új tantervet készítettek a pataki iskola számára s ebben már a hazai színezet jelölésére új tantárgyul Magyar- és Erdélyország földrajzát és történetét is felvették (99; 23). *Findczy* Ernő is a tényleges állapot hű rajzának tartja Bessenyei nyilatkozatát (74; I. 222).

De nemcsak bírálatot mond Bessenyei, hanem rámutat itt-ott arra is; hol és hogyan kellene javítani. *Comenius* szellemében arról ír, hogy az embereket csak szórakoztatva, gyönyörködtetve lehet tanítani. Olyan módon kell a tudnivaló dolgokat az emberek elé adni, hogy abban egyszersmind kedvüket, örömeiket is leljék. Nem szabad érthetetlennek sem lennie annak, aki tanítani akar, hanem tárgyról-tárgyra fokozatosan haladva kell vezetnie az ismeretszerzésben (41; 23), mert akinek beszédét nem értik, az hiába fáradozott (22; 27 v.). Ezenkívül mindenkit nekivaló módon kell tanítani. A falusi ember pl. Baconból, Lockeből, Wolffból nem tanulhat (41; 22).

Az oktatás anyagára vonatkozólag Bessenyeinek az a véleménye, hogy annak olyannak kell lenni, hogy természetesen kapcsolódhassék az emberben már meglévő lelki tartalomhoz, mert amikor az embereket tanítjuk, csak olyan dolgokra emlékeztetjük őket, amelyek homályosan és határozatlanul ugyan, de megvannak már bennük természetből. A tanítás csak rendezi, tudatosítja ezeket a rendszertelenül szerzett ismereteket (24; 433). Mindenkit csak arra lehet megtanítani, amit a maga lelkének „fundamentumába” bele tud „plántálni” (10; 43). Az ifjúságot az iskolában olyan ismeretek megszerzéséhez kell segíteni, amelyeknek az életben hasznát vehetik.

Ezek a szempontok vezetik Bessenyeit az egyes tárgyak megítélésében. Érdekes, hogy az ókor történetének tanítását fontosnak tartja, a bibliai történettel szemben előbbre is helyezi, holott annak látszólag nincsen kapcsolata a mai élettel. Történeti munkáinak előszavaiból nyilvánvaló azonban, hogy nézete szerint a klasszikus történelem tanulságul szolgál a mai politikai kérdésekben. Róma történetét is azért írja, mert abban „uralkodásnak, polgárnak, embernek mindenféle esete, törvénye, kötelessége, tartozása, érdeme, bűne, dicsősége, gyalázatja, szerencséje, boldogtalansága azoknak okaikkal egyetemben előfordulnak. Rómának esete világ tüköre, melyben az emberi nemzet nézheti magát” (41; 21). *Lukanus*-fordítása előszavában is ugyanezt a gondolatot fejezi ki. Viszont azt sem tartja helyesnek, ha szüntelen csak a klasszikus auktorokat taníttatják s egyébről szó sem esik.

Sehol sem fejti ki rendszeresen, hogy melyek volnának azok a tárgyak, melyeket szerinte az iskolában tanítani kellene, de itt-ott találunk erre vonatkozó gondolatokat is. A magyar nyelv tanítását kétségtelenül elsőrendű fontosságúnak tartja s a latinnál na-

gyobb szerepet szeretne számára biztosítani. Nem akarja kárhozható a királyi udvarnak és a hazának a tudományokra, iskolákra vonatkozó rendelkezéseit, de megállapítja, hogy ezek a magyar nyelvnek tökéletessé tétele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közhasznúak legyenek és kiterjedjenek az ország mindenrendű lakosaira egyaránt (20; 18). Nem ellensége ugyan az idegeri nyelvek tanulásának, hiszen maga is négy idegen nyelvnek köszönheti a tudományokban való tájékozottságát, de azt hiszi, tökéletesebb lenne tudása, ha a maga nyelvén tanulhatott volna (20; 20). És ezt nem csak az egyesekre, hanem elsősorban a nemzetre vonatkoztatja. Ha a magyar nemzet a tudományokban még hátra van az angolok, németek és franciák mögött, annak oka nem arra való alkalmatlanságában, hanem abban van, hogy idegen nyelven kénytelen tanulni (46; 59.) A magyar nyelv szempontjából éppen dicsérettel emlegeti a sárospataki kollégiumot és megjegyzi, hogy ott beszélik a legtisztább magyar nyelvet (17; 242.) A történelemben való tájékozottságot, amint már láttuk, szükségesnek és fontosnak tartja. De nem elég, ha csak a magunk országának történetét tanuljuk, ismerni kell a szomszédos nemzeteket is. Igaz, hogy a magunk nemzetének dolgait elsősorban szükséges ismernie minden magyarnak, de nem szabad ezzel megelégedni. Ha a szomszéd népek és a világ többi nemzeteinek történetéről, erkölcséről, vallásáról, azok kialakulásának okaival együtt semmit sem tudunk, nem ítélni a magunk nemzetéről és nem mondhatjuk magunkat alaposan tanult embernek. Aki hazája törvényén kívül semmi egyebet nem tud, az semmit sem tud, mivel csak azt recitálja, amit mások írtak és maga nem képes ítélni, hogy mi jó és mi hibás (17; 158). Ismerni kell annak a világrésznek helyzetét, értékét, erejét, vagyonát, hatalmát, erkölcsét, amelyben élünk, hogy megállapíthassuk abban a magunk helyzetét (22; 6794 v.). Amilyen szükségesnek tartja a tudományokban való tájékozottságot; annyira óv a féltudás veszedelmeitől (25; 164 v.). Általában szerinte nem az adattudás a lényeges, hanem az értelem, ítélőképesség élesztése. „Nem következik onnan, ha az elédbbe írt dolgot megtanulod, — írja — hogy magadra is oly tudós légy. Sok ifjú elmondotta Cicerónak leveleit könyv nélkül, ki olyat írni sohase tudott. Más leckét mondani, más magátul tudni valakinek“ (41; 4). Az értelmi nevelés célját abban látja Bessenyei, hogy önismeretet, emberismeretet és világismeretet fejlesszen.

Ezekből a nemcsak hogy nem alapos és rendszeres, de még csak nem is részletes fejtegetésekből is megállapítható annyi, milyen irányban járnak Bessenyei gondolatai az oktatással kapcsolatban. A legfontosabbnak láthatóan azt tartja, hogy az étellel már kapcsolatban nem lévő, az élet folyásától elmaradt iskolába ismét behatoljon az élet friss levegője, az új világ egyre táguló ismeret-

köre. A fölvilágosodás szellemében a hasznosság és célszerűség elvét hangsúlyozza és küzd az emlékezetnek az értelem rovására értéktelen adatokkal való megterhelése, a megmerevült, nehézkes módszer ellen (73; 302). *Fináczy Ernő* épen abban látja Bessenyei nevelésügyi jelentőségét, hogy tisztán felismerte az iskolai oktatás hibáit, amelyeken nemzedékek nem akadtak fenn. „Mint az akkori bécsi tanügy-reformerek, kárhoztatja a lelketlen szótanulást, és sürgeti a tartalmasabb, hozzánk közelebb álló, modernebb, szelleme-sebb tanulást“ (74; I. 222). *Széll Farkas* jogosan írja róla, hogy „nemcsak irodalmunk úttörője, de közoktatásügyünk kiváló előharcosa is volt“ (23; XXXII).

IV. AZ IFJÚ NEVELÉSE.

Nem szándékos belemagyarázni akarás vagy egyoldalú elfogultság, ha a *Tariménes utazásá*-ból igyekszünk megtudni, hogy a művelődés melyik útját tartja Bessenyei a legcélszerűbbnek a fejlődő ifjú számára, ha az egész utazást úgy fogjuk fel, hogy az *Tariménes* nevelésének szolgálatában áll. A címlap szatirikus ál-lambölcseleti regénynek nevezi a munkát, de ugyanilyen joggal nevezhetnénk nevelési regénynek is.

Császár Elemér szerint is a regény tulajdonképeni cselekménye az, „mint alakul át *Tariménes*, ez a jófejű, de műveletlen ifjú a *Totoposz*-ban látottak hatása alatt művelt, világlátott férfúvá“ (66; 48). Császár is, *Beöthy Zsolt* is úgy ítélik meg a regényt, hogy abban a tanító, oktató elem elnyomja a költőit (58; 50).

Télémaque és *Candide* mintájára *Tariménes* is útra kel, hogy egy idegen állam intézményeinek, szervezetének megismerése nyomán táruľjanak fel előtte az emberiséget érdeklő és foglalkoztató legkülönbözőbb kérdések. Az egész regényt betöltő politikai, vallási, erkölcsi, nemzetgazdasági stb. fejtegetések előadására az adja meg a jogcímet, hogy mindezek egy tapasztalatlan ifjú oktatására szolgálnak, aki a szülői ház elzártságából, az anyai kényeztetés elpuhító hatása alól kikerülve, tanítómestere vezetésével útrakel a „világ ismeretének szomjú vágyódása által kergetve“, hogy „törvényt és vallást“ megismerjen. Utazásuk közben kötelességüknek ismerik a bölcseket felkeresni és „értelmeket elméjekre vévén, általa világosodni“ (24; 368).

Az első bölcş, akivel találkoznak, a pucufalvi filozófus, akivel egyéni és közjóról, az igazi vallásról, a helyes uralkodás módjáról és az igazságszolgáltatásról beszélgetnek. *Kantakuci* azonban nem tud kielégítő felvilágosítást adni a világon lévő ellentétes szokások, vallások, erkölcsi elvek okairól és nem tudja megmondani, melyik az igazi vallás; tovább indulnak tehát, hogy bölcsebb halandót keressenek. *Totoposz*-ba érkeznek, ahol megismerkednek *Arténis* királynénak az uralkodásról vallott fölvilágosult elveivel, a nagyvárosi szokásokkal, a lakosok hivalkodásával, vétkeivel és az állam büntető intézményeivel. Meghallgatják *Arténis* tanácsosának, a bölcş *Trézéni*-nek tanításait a társaságban élők polgári kötelességeiről, az igazi emberi érdemeiről, a lélekben, szívben lakó és nem pusztán külsőségekben jelentkező vallásról. A vendégek végighallgatják az *Arténis* által egybehívott országgyűlés tanácskozásait, ami által a legszemléltetőbb módon ismerkednek meg az országos kérdések intézésének módjával s maguknak a kérdéseknek a lényegével.

Megtanulja az ifjú *Tariménes*, hogy a leghelyesebb államforma

a királyság, mert ahol minden tag egyenlőtül parancsolhat, ott senki sem engedelmeskedik. Csak a testi gyengeség hajlik meg a testi erőnek, de az ártatlanság nem részesül védelemben s a gonoszság nem nyeri el büntetését. Amikor azonban a nép megszemélyesedett hatalma, a közakaratból származott uralkodó hatalom parancsol, mindig hazája közjavanak engedelmeskedik. A nép tudatlansága miatt nem alkalmas az uralkodásra, több tagból álló tanács uralma esetén pedig mindenik tanácsos a maga számára igyekezik korlátlan hatalmat biztosítani. Amint az emberi test, úgy a nemzet is különböző és más-más rendeltetésű tagokból áll. A nemzeti rend és a dolgozó nép közötti viszony megállapítása után a papság helyzetét tárgyalja az országgyűlés. *Voltaire* hatását és szellemét tükrözi az az éles gúny, amellyel Bessenyei a papokat illeti. A papságnak nem szabad a világi ügyekbe beleszólást engedni, mert különben minden hatalmat magukhoz ragadnának. Aki semmiféle világi terhet nem visel, annak nincs is szava hazája ügyeiben. Megszünteti az országgyűlés a papi nőtlenséget, mint természetellenes rendelkezést, feloszlatja a tétlen szerzetesrendeket és kimondja, hogy a papság főkötelessége a jó hirdetése s a gonosztól való elriasztás, megállapítja a világi hatalomnak az egyházi előtti való elsőbbségét. Majd azon kezd az ország tanácskozni, hogy miben találhat legerősebb eszközöket a vétkek megfogyaszttására. Némelyek a büntetésnek elrettentő keménységét javasolják, mások a jó nevelésben, vallásban, oktatásban látják a bűnök elleni védekezés lehetőségét, mivel azokat még gyökerükben ezekkel az eszközökkel lehet leginkább kiirtani. A vagyon aránytalan megosztásában látják a bűnök melegágyát s azzal igyekeznek segíteni, hogy kimondják: ne egyedül az elsőszülött legyen a vagyon örököse *Tariménés* mindebből megtanulja, hogy a törvények lényege: egymás kölcsönös élnihagyása.

Az ifjú oktatásával párhuzamosan folyik a regényben a vad *Kirakades* megszelídítése és civilizált élethez szoktatása.

Mindenek előtt vallást kell választania. Ebből az alkalomból ismét halljuk *Tariménés* tanítómasterét, *Kukumedoniás* szájából Bessenyeinek azt a sokat hangoztatott és bizonyára tapasztalaton alapuló nézetét, hogy mindenki megőrzi élete végéig azt a vallást, melyben gyermekkorában szoktatással nevelték. Minthogy azonban *Kirakades* már emberkorban van és semmiféle valláshoz szoktatva nincs, kénytelen hitét magának érett elmével és ítélletével kiválasztani. Az összes vallások képviselői elmennek hozzá, hogy tanítsák, ő azonban nem tud a különböző érvek között eligazodni s végül is megállapodik abban, amit valamennyien hisznek, hogy „Jupiter” a világ ura, hogy a jót jutalmazza és a gonoszt bünteti, az egyes vallások szokásait azonban kineveti. A bölcs *Trézéni* megnyugtatta, hogy a tiszta lelkiismeret, jócselekedet, istenek tisztelete

és embertársak segítése a lényeg minden vallásban, a külső formák pedig nem fontosak.

Miután a vadembert csupán okoskodással, érvekkel nem tudják megszelídíteni s a civilizált ember életformáihoz szoktatni: gyakorlati módszerhez nyulnak. Beköltöztetik egy gazdálkodó teljesen felszerelt házába, megmagyarázzák a különböző házi és mezei szerszámok rendeltetését és használatuk módját, majd magára hagyják, hogy a rendelkezésére bocsájtott földön szolgálai segítségével maga gazdálkodjék. A módszernek gyors sikere van, *Kirakades* meglepődedetten dolgozik földjén, hálálkodva Istennek, aki „a tolvaj, gyilkos és haramia emberi nemzetet mezei munkára, szántás-vetésre, kaszára, kapára, baromtartásra oktatta”. A vadember megszelídítésének epizódja alkalom Bessenyeinek arra, hogy újból szembe szállhasson a Rousseau-féle civilizáció-ellenes felfogással.

Közben *Tariménés* élete és lelki alakulása új fejezethez érkezik: egy kerti ünnepélyen beleszeret a királyné egyik udvarhölgyébe, *Tomirisba*. Ez az új, eddig ismeretlen érzelem egész lényét megzavarja. Kétségeivel a szeretett mesterhez fordul, aki az érzelmi életre vonatkozólag is emelkedett szellemű és megnyugtató hatású tanításokkal szolgál az ifjúnak.

A világba kikerülve, embereket megfigyelve önismeret fejlődik *Tariménés*ben. Otthon, míg tapasztalatai nem voltak, önmaga előtt nagyobbnek tűnt fel, azonban mióta növekedik, másokat megismerve önmaga érdemeit kicsinyedni látja (24; 266). Pedig nincsen oka önmaga lebecsülésére, modora és fellépése a társaságban nem fogyatékos: „Sohasem ejtett olyan szót, mely a szemérmetességet elpirulásba hozta volna, sem senkit durvasággal meg nem vágott, sőt ha csínyt tett, oly nemesen, szelíden és elmésen tette, hogy akin megejtette az is örvendett néki s nevette. Ez a társaságbeli tréfás és játékos mulatságnak igaz módja, hogy illetlenséggel, szemtelen vagy goromba szavakkal senki a közönséges kedvet meghunyászkodásba és szemérembe ne ejtse” (24; 279).

Tariménés résztvesz *Arténis*nek *Buzorkdm* ellen indított védekező hadjáratában s így megismerheti *Arténis*-nek alkotmányos, a nép javát szolgáló kormányzásmódja után az önkényes, zsarnoki, a népet elnyomó és szerencsétlenné tevő uralmat.

Az elfoglalt birodalomnak új alkotmányt adnak. *Tariménés*nek tehát ismét alkalma van hallani országos kérdésekről. Újból előkerülnek ugyanazok a kérdések, amelyeket *Arténis* országgyűlése is tárgyalt. Ismét megállapítják, hogy a nép nem alkalmas az uralkodásra. Új törvényeket hoznak az emberi indulatok fékezésére, hogy azok ne olyan szabadon érvényesülhessenek, mint ahogy a természeti ösztönök által felgerjesztetnek. Tökéletessé azonban nem lehet tenni az embereket a legjobb törvényekkel sem. Ki változtathatná az embert mássá, mint amilyenné istenei teremtték? „Nincs

oly jó dolog, melyben rossz ne legyen, sem oly gyönyörűség, mely keservet sohase érezzen. Az egészségben betegség lappang, az életben halál". Meg kell válni attól az álomtól, hogy a világ tökéletes. Az ember olyanná lett, amilyenné lehetett és ebben meg kell nyugodnunk. A világ azért önmagában tökéletes, ha az emberek családok és kegyetlenek is. Nem is az a cél, hogy az emberek olyanokká tétessenek, amilyenek nem lehetnek, „hanem, hogy adják meg maguknak legalább azon lehető jót, amely természetektől kitelik" (24; 352). Az országgyűlés ezt a célt jó törvények alkotásával és jó király választásával igyekszik elérni.

Bessenyei mely meggyőződését fejezi itt ki. Szemei előtt állandóan a tökéletesség lebeg, mint elérendő cél, effelé szeretné segíteni az embereket, de józanul számol azzal, hogy az ember számára a tökéletesség elérhetetlen álom. Addig a fokig azonban, ameddig eljuthat, segíteni kell az embert a fejlődésben, hogy a lehető jót amennyi természetétől telik, elérje.

Tariménes neveltetésének utolsó fejezete a vallásban való megállapodása. Hogy szerelmét elnyerhesse, át kell térnie annak vallására. Itt ismét találkozunk azzal a gondolattal, amely a *Kirakades* vallási oktatásánál is előfordult s amely Bessenyeinek a nevelés erejéről, a szellemi önállóságról vallott felfogása, valamint a benne rejlő személyes élmény miatt is érdekes: „Vagy bölcsőjétől fogva kell az embert hitre szoktatnod, olyanra, amilyenre akarod, addig kíváncsán néki eszet csinálni, míg magának nincs; vagy ha megéri, magában elhitető és megnyugtató okokkal kell hozzálatnod" (24; 371). Itt is azt hangoztatja, hogy az erkölcsösség a lényege a vallásosságnak, nem a szokások.

Tariménes lelke a bölcs *Trézéni* tanításai következtében megnyugszik. Eddig vallott hitét hamisnak nem vallja. De nem is hitet, igazságot, hanem csak vallást változtat. „Hinni és vallani pedig nyelvünkön kettőt tesz. A hit nincs hatalmában, a vallás igen. Ha kényszerítesz, gyötresz, vallhatom fejrnek a feketét is, de nem hihelem. — A hit nélkül lévő vallást e földön szükség, kenyér, világi szerencse csinálják, a hitet nevelés szüli". *Tariménes* hite maradt a régi, melyben a bölcs megerősítette: hiszi azt, hogy van a világnak oka, hiszi lelkiismeretének sugallásait s Istennek jószágos cselekedetekkel áldoz (24; 401, 413).

Elhárítva egybekelésük utolsó akadályát, *Tariménes* hazájába indul ifjú feleségével. Előbb azonban érzékeny búcsút vesz mesterétől, *Trézénitől*, aki hasonlóan meleg szavakkal bocsájta útnak kedves tanítványát. Ezekből a búcsúszavakból látszik legvilágosabban, hogy a bölcs és *Tariménes* közötti kapcsolat a nevelő és növendék viszonya volt. „Édes megelégedésemre szolgált — mondja *Trézéni* — ifjúságotat oktatni, ha elmémet elfogadhatod, hogy általa életednek javait előmozdíthassad. Én csak azokat beszéllettem

előtted, melyekre szívedet a természet önnönmaga is oktatja, arra kívánván tégedet emlékeztetni, amit magadban érzesz és értelmednek világában látsz. Az oly tudomány, melyek igazságait magadban nem érezheted, részedre oktatásul nem szolgál" (24; 433).

Ezekből a nevelésre vonatkozólag azt érdemes megjegyezni, hogy a nevelés öröm a nevelőnek akkor, ha érezheti, hogy azzal növendéke életének javát szolgálja, továbbá, hogy mind az érzelem, mind az értelem irányításában a természettel kell kapcsolódni és a növendék érzelmi és értelmi világához alkalmazkodni. A bölcs további szavaiból kiderül az is, hogy a nevelő hivatása felismertetni tanítványával az emberi értelem, a megismerés határait és önálló továbbgondolkodásra serkenteni; nem kényszerítheti tanításainak vak elfogadására, hanem éppen önálló ítélésre és megfontolásra kell képessé tenni. Ami tanításaiból természetes úton behatol növendéke lelkébe, ez azt önként elfogadja és épen ezért haláláig meg is őrzi. „Valaki halandó társainak azért beszél, hogy azokat okainak elfogadására kényszerítse és ha el nem fogadhatják, kárhoztatja, az gúnyolja a természetnek szabadságát és csúfsággal illeti annak halhatatlan isteneit, kiknek hatalmuk és tetszések felett kíván magának eleget tenni" (24; 434).

Utoljára még az emberi megismerés korlátoltsága és az emberi nem tökéletlensége tekintetében igyekszik *Trézéni* eligazítani és megnyugtati tanítványát. „Jótétemény Istentől — mondja — hogy nem fedezte fel az ember előtt mindennek okát, hanem kétségei között hagyja hányódni, mert ha mindennek okát megláthatná, semmi kérdés nem támadna többé lelkében, ha pedig nem kérdezhetne, „nem is vetélkedhetne. ha nem, vetélkedne, nem okoskodna és vagy istenekké, vagy okatlan állatokká kellene változnunk" (24; 436) „Igy kellett hát lennünk, ahogy vagyunk, azaz félig bölcsen, félig okatlanul, egyik szemünkkel látva, a másikkal vakoskodva, erőben erőtlenkedve, méltóságban alacsonykodva — végre élvén, meghalva. Ez hát az ember, szerető fiam! — mondja a bölcs — melyet elválásomkor fedezek fel tenéked. Szívedre, lelkedre támasztom okaimat, azokat híván bizonyosságul szavam igazságának megállítására. — Ó boldog lesz *Trézéni* tebenned, ha olyan dolgokra oktathatott, melyek életed szerencséjének elérésére segédelkedre lehetnek."

Tariménés neveltetése ezzel befejezést nyert. Bessenyei véleménye szerint a kíváncsú nevelésben részesült, de megtudjuk a regényből azt is, hogyan nem szabad nevelni.

A zsarnoki elnyomás alatt élő *Jajgádia* koronahercegének szívébe már gyermekkorában beleplántálják a királyi méltóság felfuvalkodottságát, az uralkodó hatalom kegyetlenségét, minden rajta kívül létező halandó megvetését és így mire felnő, semmikép se tudhatja, hogy ember. Arra tanítják, hogy mivel az istenek csak parancsolni teremtettek, ez a tehetség pedig vele születik, tudo-

mányra, bölcseségre szüksége nincs, annál kevésbbé, mert akár jót, akár gonoszt parancsol, rabjai szó nélkül teljesítik s így tudatlansága veszedelmet nem okozhat. Okosságra, tudásra olyan uralkodóknak van csak szükségük, kik kegyelmesek, törvényesek és igazak is kívánnak néha-néha lenni. De ahol a hatalom olyan magasra emelkedett, hogy mindent tehet, ott bölcsnek is állíthatja magát.

Jajgaddia királyi hercegeit arra tanították, hogy két-három nyelvet beszéljenek rosszul, harmadában-negyedében, magokén kívül, de rajta soha semmit ne mondjanak. Ezen kívül táncoltak, muzsikáltak, lovagoltak, fegyverrel mulattak, szerelmeskedtek, sat. Semmiségek közt nevelik őket, amelyek nékik csak mulatságnak szolgálnak. A tudományokból egynehány cifra kérdésre, feleletre, elmés-ségre tanítják meg őket, melyeknél fogva az ilyen ember ifjúságában egy kis korig csacsog, okoskodik, hogy azután életének többi napjaiban belőle soha semmi se legyen. Az ítéllettételnek ideje akkor érkezik hozzá, mikor már magáról semmit sem tud (24 ; 305).

A fejedelmek neveléséről hasonlóan vélekedik Róma történetét írva is. Tévesnek mondja itt azt a hitet, hogy előnyösebb, ha fiatalokukban méltósághoz szoktatják a királyi gyermekeket. A tapasztalás azt mutatja, hogy azok voltak Róma legnemesebb szívé és legérdemesebb császárai, akiket nem császári méltóságban neveltek bölcsőjüktől fogva. A gyermek látva, hogy mindenki tiszteli, érdemek megszerzésére nem törekszik, mivel azok jutalmával, a tisztelettel már is bir. Az ifjú indulatok magával ragadják, mert királyi kötelességeire nem eszméltetik. „A királyi teljes hatalomnak és méltóságnak ölében született gyermek, vágyódásainak gyakorlásában, míg a késedelmes okosság utolérné, ifjúsága henye életét örökös romlásra veti, annyira, hogy többé soha a megért életnek okossága hozzá se juthasson. Semmi sem oktat bennünket annyira, mint az ellentállás és életünket ostromozó viszontagságaink. Már mi baja van szenvedéseire nézve az olyan gyermeknek, kit királyi méltóságban szülnek s nevelnek“ ? (44 ; VIII. 274).

Tariménes utazásának még egy részlete érdekes a nevelés szempontjából. Mint *A philosophusban*, itt is a művelt társaság szívesen vitat meg nevelési kérdéseket. Ott a természetes nevelésről, a test edzéséről beszélgettek, itt meg arról van szó, vajjon a városi vagy a falusi nevelés-e az előnyösebb.

Egyik vélemény szerint a városi nevelés a gyermekeknek nemesi bátorságot kívánván vérükbe oltani, embertelenséget, önhittséget fejleszt, az elmét csak ragyogtatni akarván, szemtelenné teszi, minthogy nem a dolgoknak valóságos értelménél, hanem csak cifra szavaknál fogva kíván ragyogni. Más ezzel szemben azt állítja, hogy a nevelés kizárólag a szülők érdemétől, vagy gyengeségétől függ. Egy nagy város közepén is lehet elzárt életet, falusi társa-

ságot teremteni. „Az okosság, atyai, anyai érdem, mindenütt tehet szép erkölcsök közt való nevelést.“ Bizonyos azonban, hogy általában, az esetek többségében a falusi nevelés szemérmesebb, de félszegebb is, mint a városi.

Ugyanaz a vélemény ismétlődik itt, amelyet az internátusi nevelés erkölcsi hatásával kapcsolatban már olvastunk. Ahol az emberek egymásközt temérdek sokasággal vannak, erkölcsaik is több romlásnak vannak kitéve. Igaz, hogy a nagyvárosok szülték a legkiválóbb elméjű és erkölcsű embereket, de egy-két ember több száz-ezer között nem számít (24; 275).

Tariménes utazásából a nevelésre vonatkozólag az az eredmény vonható le, hogy Bessenyei az élet, a tapasztalatok nevelő erejét többre becsüli az iskoláénál. *Tariménes* nem könyvekből, hanem a valóságból, egy állam életviszonyainak, politikai berendezésének figyelmes szemléléséből tanul. Bizonyos azonban, hogy a határozott vezetést is szükségesnek tartja Bessenyei, ezért állítja *Tariménes* mellé nevelőül a bölcs *Trézénit*, aki útbaigazítja abban, hogyan ítélje meg a látottakat.

V. A NŐ NEVELÉSE.

1. Az *Anyai oktatás* és angol mintája. — 2. A nőnevelés kérdései Bessenyei más műveiben.

Az *Anyai oktatásból* ismerhetjük meg a nőnek Bessenyei szemel előtt lebegő eszményi képét; ebből tudjuk meg, melyek azok a tulajdonságok, amelyeket ő fontosaknak és kíváncsának tartott a nőkben. Nem ez az első alkalom, hogy ebben a kérdésben mond véleményt. Az *Amerikanerben* már megtaláljuk az asszonyok jótékonyan alakító hatásáról azt a gondolatot, amelyet sokkal ékebben szólóan az *Anyai oktatásban* fejt ki (10; 29) és amely ettől kezdve a XIX. századi magyar irodalomban annyiszor ismétlődik. Az amerikai *Podocz* az asszonyaikat hárembe záró törökök előtt beszél a nőkkel való társas érintkezés nemesítő hatásáról és azt állítja, hogy akit asszonyok nem neveltek, az nem tud és nem tapasztalt semmit, annak hibás gondolatai és nyers erkölcsi vannak. Még ha szelíd természetű, akkor is félenk, faragatlan modorú marad. Az engedelmesség is nyers, goromba, ha az asszonyok nem pallérozzák. Ahol a feleség rab, ott az a szelíd erkölcs, az emberi könyörületesség, a hódító erény is (7; 37).

Az *Anyai oktatás* az első Bessenyei munkái közül, mely közvetlenül érdekli a neveléssel foglalkozókat és érdekes, hogy első pedagógiai tárgyú munkája éppen a nőnevelés kérdésével kapcsolatos. Maga Bessenyei mondja el a Tudósításban, hogy még eddig erkölcsi törvények és oktatás írására gyengesége miatt nem merte magát eltökélni. Inkább maga gondolkodott, okoskodott, minthogy azzal a céllal írjon, hogy másokat oktasson. De bizonyára már előbb is foglalkoztatták a nevelés kérdései, különben nem mondaná, hogy olyan anya kérésére foglalta írásba mondanivalóját, aki már ismeri a „nevelő oktatásban” gondolatait (10; 11).

Minthogy e kis munkából lehet megismerni Bessenyeinek a nőnevelésre vonatkozó nézeteit, fontos annak tisztázása, hogy az ebben elmondottak mennyiben tekinthetők saját véleményének.

Amikor a szerző elnézést kér munkája hibáiért, ezeket mondja: „Ha fordítás volna, annak szerzőjével menthetném magamat a gondolatok gyengeségében és a fáradt ékesen szólásban; de mindenre nézve tulajdonom lévén, lehető gyalázatjának elviselésére is el kellett magamat tökéllenem” (10; 12).

Mióta *Eckhardt Sándor*, *Bessenyei és a francia gondolat* c. tanulmányában (68; 195) megállapította, hogy az *Anyai oktatás*

Halifax*) hasonló tárgyú munkájának utánzata s *Eckhardt* nyomán *Sebestyén Erzsébet* az *Anyai oktatás* új kiadásának (10; 5) bevezetésében levélről-levéltre haladva összehasonlította a két munkát, Bessenyei idézett szavainak hitele kétséggé vált. Kötelességünk tehát alaposan megvizsgálni, hogy a kétségtelenül meglévő és sokban követett minta ellenére is mennyi joggal nevezhette Bessenyei mégis sajátjának ezt a művét s mennyiben vehetjük az ebben elmondottakat az ő nézeteinek.

Mindenek előtt azt kell hangsúlyozni, hogy már a követendő minta, sőt a csak fordításra kiszemelt szöveg megválasztásában is az egyéniség nyilatkozik. Hogy Bessenyei éppen *Halifax* könyvét választotta korának számtalan hasonló tárgyú könyve közül, annak oka bizonyára az, hogy éppen ez a kis munka egyezett leginkább a maga felfogásával. Még ha az egész *Anyai oktatás* egyszerűen csak *Halifax* könyvének fordítása lenne is, elképzelhető, hogy Bessenyei annyira a magáévá tette, vagy a magáénak érezte az abban foglaltakat, hogy teljes jóhiszeműséggel nevezte az egyszerű fordítást a saját „tulajdonának.” Azonban már az eddigi összehasonlításokból is nyilvánvaló, hogy itt nem fordításról, hanem pusztán csak egy minta alapulvételéről van szó.

Az itt következő összehasonlítás célja annak a kimutatása, hogy a döntő különbséget nem is csak a szövegbeli eltérések, hanem a két munka szellemének eltérő volta adja.

Mindjárt az első levél teljesen Bessenyei sajátja.

Halifax könyvében az apa a világi, társas élet veszélyei, a rossz nyelvek ellen akarja megvédeni leányát. A pletyka az ártatlanságot is kikezdi — tanítja — ezért nem elég ártatlannak lenni, vigyázatosságra is szükség van, mert ennek hiánya éppolyan hatást tesz, mint az ártatlanság hiánya. *Halifax* a társaság, a közvélemény normáival mér, amikor a tökéletes asszony képét rajzolja meg s meg van győződve arról, hogy ha valaki ezt a mintát pontosan lemásolja, nem kelt rossz benyomást.

Bessenyei más gondolatból indul ki. Azt fejtegeti első levélben, hogy gyermekek világrahozása egymagában még nem érdemé a szülőknek, mert erre isteni végzés, vagy a természet szava ösztönöz, de az, hogy nevelik és oktatják is a gyermekeket, ez már az ő érdemük. Azok az anyák tehát, akik gyermekeiket csak világra hozzák, kevesebb tiszteletet érdemelnek, mint azok, akik nevelik is őket. Nincs nemesebb és érdemesebb hivatás az anya számára, mint hogy erkölcsi nevelés által újra szülje gyermekeit, kiket természet szerint már világrahozott. Szerencsétlenek azok a szülők, akik a társadalomnak csak testet adnak, amelyben azonban a lélek elfajult. Könnyebb a szülők sorsa addig, amíg gyermekeiket védőszárnyaik alatt tarthatják; a rettegetés ideje akkor kezdődik, amikor

* The Lady's New-Years Gift: or Advice to a Daughter. — Conseils d' un homme de qualité à sa fille par M. le marquis d' Halifax. Berlin 1752.

az ifjúkort elérve kikerülnek a világba s a szülőknek alkalmuk van megbizonyosodni arról, vajjon a korábban adott oktatásnak mutatkozik-e eredménye. Sokat kell az anyának érezni, gondolni, tapasztalni, sok könnyet hullatni, míg a világot annyira megismerheti, hogy tanításaival annak veszélyei ellen felfegyverezheti gyermekét.

Ebben a levélben mindössze két gondolatot vesz át Bessenyei *Halifax*tól. Az egyik annak a rettegésnek a kifejezése, amelyet a szülő érez kibocsátva leányát a világ veszélyei közé; a másik a félelem attól, hogy a túlsok tanács és tilalom miatt esetleg elveszíti leánya barátságát. Ezek az egyezések már csak következményei annak, hogy Bessenyei átvette *Halifax*tól a külső formát, t. i., hogy az apa, Bessenyeinél sokkal természetesebben az anyá adja a tanácsokat és útbaigazításokat leányának. Bessenyei meg is indokolja ezt a formát annak a hangsúlyozásával, hogy a szülők különösen az anya kötelessége a gyermeknek nemcsak testi, de erkölcsi nevelése is.

Már az első, bevezető levél egybevetéséből is látszik, hogy Bessenyei hangja bensőségesebb, emberibb, neki nem a társaság ítélete az irányadó, ő csak ártatlan, tisztességes, becsületes nőt akar nevelni.

A második, a vallásról szóló levél valóban szó szerinti fordítása a *Conseils* második fejezetének, de egészen bizonyosan csak azért, mert Bessenyei nézetei ezen a ponton teljesen megegyeztek *Halifax*éival. Ezt az is bizonyítja, hogy mind az ezt megelőző, mind a későbbi munkáiban ugyanezzel a vallási felfogással találkozunk.

Az első, amire a nőnek szüksége van, a vallásos hit (*Tariménes* lelki fejlődésében is fontos szerep jutott a vallás kérdéseiben való állásfoglalásnak). Vallási szilárdságot kíván mindkét szerző a nőtől. De a felvilágosodás szellemében különbséget tesznek az igazi istentisztelet, a valóságos buzgóság s a haszontalan tévelygések között. Bessenyei itt közbeszúrja a maga ismeretes felfogását, hogy Isten imádását inkább jószágos cselekedetekkel, mint folytonos éneklésekkel kell kimutatni. Törekedni kell mindenkor igazságra, ártatlan életre, felebaráti szeretetre s Istenhez csak akkor kell fohászzkodni, amikor a buzgóság a lélekből jön. A boszorkányokról, kísértetekről szóló csodás meséknek, babonáknak nincsen semmi köze a valláshoz, ezeket igyekezni kell minél hamarabb elfelejteni. Az igazi vallásosság nem a szemeknek felfelé forgatásában és szüntelen templomjárásban áll. Aki a templomban lármás áhitatossággal tűnnek fel, azok vagy szemfényvesztők vagy gonoszok, kiket lelkipurdalás gyötör. Becsületes leánynak nem szabad azokat sem utánozni, kik áhitatos tekinteteikkel a templomba jövő ifjak szerelmét keresik. Óvakodni kell a más hitbéli meggyőződésen levők utálatától, általában őrizkedni kell a mértéktelen hitbéli túl-

zásoktól. Nem szabad azonban túl nehéznek sem feltüntetni az igazi vallásosságot, kárhuzatos bűnnek nyilvánítva a legártatlanabb mulatságokat is. Az igazi hit nincs ellentétben a természet igazságaival (*Rousseau!*) és itt megint egy Bessenyei-gondolat következik: „az igaz hit nem egyéb, hanem oly égő fáklya, mely világosságával bennünket ott vezérel, hol a természetnek igazságai és tudományai boldogságunkra vagy nyugal munkra tovább nem világosíthatnak“ (10; 21).

Semminek sem hódol meg az emberi szív oly könnyen, mint a vallásnak. Nincs igazuk azoknak, akik komornak és terhesnek akarják feltüntetni a vallásosságot, ellenkezőleg felszabadít a testi indulatok, tévelygések rabságától; vidám és derűs a hit. Az igazi hit a lelket felemeli s a tévelygések homályos ködétől megtisztítja, jó erkölcsöket, jóságos cselekedeteket szül. Egyedül a hit biztosíthat számunkra örök boldogságot, csak a hit segítségével juthat el az ember a fejlődés legmagasabb fokára.

Az így felfogott vallásosság törvényei legyenek a nő életének legfőbb vezérei. Nem a szertelen, hol fellobbanó, hol ellanyhuló vallásosság lehet életének támasza, hanem a mindig egyformán szelíd, de megingathatatlan hit; ez az egyetlen oltalom az élet szenvedései s a tévelygések ellen.

Az eredetinek egyetlen gondolatát nem fordítja itt le Bessenyei: a vallásváltoztatásra vonatkozót. Két évvel kitérése előtt nem is taníthatta volna meggyőződéssel azt, hogy maradjon a gyermek abban a vallásban, amelyben nevelkedett. *Halifax* ezt annál is inkább lelkére köti a nőnek, minthogy véleménye szerint a nő számára nincs meg a lehetőség, hogy nagy olvasottság alapján maga kutassa az igazságot. A Szent Írás, amely a legjobb az összes könyvek között, elég világosságot ad ahhoz, hogy megakadályozza a nőt a vallásváltoztatásban.

A válás után mindjárt a házassági köteleességek következnek, *Halifax* szavaival: az a mód, amelyen egy férjjel élni kell. Csak árnyalati különbség van itt a két kifejezés között, de jellemző, hogy Bessenyei köteleességről beszél, míg *Halifax* szavaiból azt sejtethetjük, hogy valami ügyes útmutatást akar adni a férjhezmenő leány számára.

Mindketten megállapítják, hogy rengeteg dologtól függ a házasság boldogsága, mert rengeteg különbség lehet a házastársak között s nagyon nagy szerefettel kell viseltetniök egymás iránt, hogy a különbségek ellenére is meg tudjanak egyezni egymással. Szomorúnak tartják a nőkre nézve, hogy többnyire nem választhatják meg maguk a házastársukat, hanem kénytelenek elfogadni azt, akit szüleik számukra kijelölnek. A józan Bessenyei azonban hozzáfűzi ehhez, hogy nem is lehet kárhuzatni a szülőket, ha nagyobb tapasztalataikra hivatkozva ők akarják megválasztani gyermekeik

élettársát, mert tudvalévő, hogy a fiatalkori szerelmi házasságokból idővel ugyanannyi egyenetlenség és veszedelem származik, mint a szülők által szerettekből. Sokan, akik eleinte nem szerették egymást, megnyugodtak idővel a házasságban, de sokan elszakadtak egymástól olyanok, akiket egybekelésükkor forró szeretet kötött össze. Minthogy az emberi természet változásait nem lehet előre látni, a házassági boldogságot sem lehet bármily gondos körültekintéssel sem biztosítani, annál kevésbbé, mert a leányok asszony-sorba jutva olyan lelki változásokon mennek keresztül, amilyent maguk sem hittek volna lehetségesnek. Csak isteni gondviselés és imádság segíthet itt.

Mindketten rámutatnak arra, hogy bár a férfiaknak nagyobb erőt és mélyebb belátást adott a természet, mégis a nők, ha akarják, hatalmuk alatt tarthatják a férfinemet. Bessenyei itt majdnem ugyanazokat mondja a nők hatásáról, mint a *Der Amerikaner*-ben, de elhagyja mindazt, amit *Halifax* a nőknek a törvényekben, házasságjogban való mostohább helyzetéről ír. Ehelyett gyakorlati szabályokat ad arra nézve, hogyan segíthet a nő magán s hogyan uralkodhat az erősebb férfi fölött: „Légy hív férjedhez és hiteds el arról; édesgedd kívánságait, alázd meg magadat, engedelmeskedj néki szüntelen, járj csinosan mértékletességgel; dícsérd magadba cselekedeteit s tégy úgy, hogy csak őtet bálványozod egyedül, fogadom néked, hogy oly hatalommal fogsz rajta uralkodhatni, mely felette határ nélkül valóvá lesz“ (10; 30).

Ezután mindkét szerzőnél azoknak a férjtipusoknak a felsorolása következik, melyek nem épen szerencsések a feleségre nézve.

Bessenyei elsőnek említi a gyenge férjet, aki *Halifax*nál utolsónak szerepel. Mindketten úgy látják, hogy az ilyen férjen kénytelen az asszony uralkodni, de gondosan titkolnia kell ezt a visszás helyzetet a világ előtt. *Halifax* léhább felfogására mutat, hogy azt mondja vigasztalásul: az az asszony, akinek férje jelentéktelen szerepet játszik, legalább jobban érvényesülhet. Ha a nő csunya társalkodónőt választ magának, nem látja, hogy nagy oka lenne amiatt panaszkodni, hogy szellemtelen férje van, mert ez utóbbi nem előnytelenebb számára, mint az első s egy ilyen férjtől kevésbbé kell félni, mint egy okos embertől. Ha a férj ostoba s az asszony kezébe kerül a ház kormányja, olyan a helyzet, mintha a férj meghalt volna s feleségét tette volna végrendelete végrehajtójává.

Sokkal nemesebb felfogásról tanuskodnak Bessenyei szavai. Ő keserves sorsnak tartja, ha egy kiváló asszonynak nincsen olyan derék férje, akit a világ által dicsérni, tisztelni, szeretni látna. Semmi sem kívánatosabb egy jóérzésű nőre nézve, mint olyan férfi által vezéreltetni, aki külsőleg is, de értelem, erkölcs, nyájasság, szelidség tekintetében is felülmúl másokat. Egy nemeslelkű asszony

inkább kíván ilyen férfi hatalma alatt élni és reá büszke lenni, mint valami gyenge férjen uralkodni és miatta mások előtt szégyenkezni. Azonban akármilyen legyen is a férj, a feleségnek kötelessége iránta mindenkor egyforma tisztelettel és engedelmességgel viselkedni és úgy tüntetni fel a dolgokat, mintha minden a férj akaratától függene (10; 32).

A folytonosan felesége körül ugrándo­zó gyenge férj alakja, mely ezután következik, hiányzik *Halifax*-nál. A feleségnek az ilyen férj mellett nevelői szerepet szán Bessenyei, feladatául tűzvén, hogy a férj természetének hibáit javí­tgassa. Nevelői természetű az az in­telem, melyet a nőnek, tanácsa szerint, gyenge férjéhez intéznie kell: „élj úgy, hogy szerethesselek s benned gyönyörködhessem“ (10; 33). Jellemző Bessenyei felfogására, mely a nőt, mint védő, jobb szelle­met állítja a férfi mellé, az anyának az a megjegyzése is, mely a préda, részeges, durva férjekre vonatkozik: „Ezek már azok az állatok, kiket a természet asszonyi nemünknek kínjára busulásába szül és akiknek jobbítása, vagy oktattatása is életünknek halálos keserűsége“ (10; 37).

A hűlen férjjel szemben való helyes bánásmód tekintetében Bessenyei más véleményen van, mint *Halifax*, aki szerint a nőnek nem szabad mutatnia, hogy észrevett valamit a férj hibájából. Az magától visszatér majd hozzá, ha nem okoz neki soha kellemet­lenségeket; ha azonban szemrehányásokat tenne, csak elmérgesí­tené a helyzetet. Még rosszabb, ha világgá kürtöli bánatát. A túrés és hallgatás a legerősebb orvosságok. Minél kevesebb nyugtalan­­ságot okoz az asszony a férjének, annál inkább igyekszik az hű lenni. Sőt büntudata arra indítja, hogy egyéb dolgokban még szí­vesebb legyen vagy azért, hogy elrejtse hibáját vagy azért, hogy megjavuljon. Csak a nőtől függ, hogy előnyére használja ki ezt a helyzetet, amíg tart.

Talán kevesebb haszonnal jár, de mindenesetre egyenesebb az az eljárás, amelyet Bessenyei ajánl. „Az ilyen férjfiút kérjed, ajánljad néki hívségedet s szomorú magánosságodnak siralmas voltát könyvhullatásokkal terjesszed eleibe. Ha ezek által szívét meg­illetődésre hozhatod s társaságodban marad, nyertes léssz: ha pedig magát megkeményítvén, csakugyan magánosságodban hágy, vidd véghez anyai kötelességedet, gyermekeid, cselédeid körül, hív ma­radván hivatalodnak“ (10; 34).

Az ezután következő két típus, a hűtlenségével csak dicsekvő, de valójában ártatlan, valamint a gyengéd szerető, de erélyes férj alakjai ismét hiányoznak *Halifax*-nál, hosszasan jellemzi ezzel szem­ben a részeges és hirtelen haragú férjeket. Bessenyei meg csak meg­említi ezeket, mert nem is hiheti, hogy az a leány, akinek intelmei és tanításai szólnak, ilyen férjre akadjon. *Halifax* szerint azonban nem rendkívüli eset, hogy a leány részeges férjet kap, sok példa

mutatja, hogy megtörténhetik ez anélkül, hogy az asszony emiatt egészen szerencsétlenné lenne. Általában az angol író igyekszik minden helyzetnek a hasznosítható oldalát feltűntetni (pl. a részeges férj legalább nem látja felesége hibáit; mivel az emberek nem szeretik, jobban rá lesz utalva feleségére és jobban fogja szeretni). Legnagyobb baj szerint, ami egy asszonyt érhet, ha a férje fősvény. Bessenyei ezzel ellentétben a jószívű, de préda férjtől óvja a leányt, bizonyosan azért, mert tapasztalatai alapján a magyarok közt sűrűbben előforduló típusnak tartja a jószívű és pazarló, mint a fősvény férfit.

Elhagyva azokat a tanácsokat, melyeket *Halifax* az új környezetbe való beilleszkedésre, a férj barátaival, cselédeivel való bánásmódra vonatkozólag ad, Bessenyei az emberismeret fontosságát hangsúlyozza, hogy a nő helyesen tudja megválasztani élettársát. Meg kellene a leányokat tanítani arra, hogy a házasságra legérdemesebb ifjakat miképpen ismerhetik fel. Tudás, nemes érzés és származás teszik lehetővé a világban bőséges tapasztalatok szerzését és ezek segítségével lehet elkerülni sok ifjú gyengeségének veszedelmét. Igyekeznie kell tehát a nőnek emberismeretre szert tenni, emberi módon érezni és gondolkodni.

Az a szerep, amelyet Bessenyei szán a nőnek férje oldalán, nemesebb, de nehezebb is. Az általa nevelt leány bizonyára nem lesz képes mindenkor a maga hasznát nézni, a maga előnyét érvényesíteni, de minden helyzetben megőrzi méltóságát.

Az a társadalmi kör, melyben *Halifax* él, meglehetősen távol-ságban van a Bessenyeiétől. A magyar nemes úr nem az angol felső tízezer hölgyeihez szól s bár Bécsben maga is a legmagasabb körökben fordult meg, amikor ír, láthatóan mégis csak a maga társadalmi osztályának, a nemességnek szükségleteire gondol. Nem tartja tehát szükségesnek azt a figyelmeztetést intéznie a nőkhoz: őrizkedjenek azt hinni, hogy egy kiváló asszony érdeme abban áll, hogy ne legyen jó semmire s hogy erre még büszke is legyen. *Halifax* azt erősítgeti, hogy az asszonynak kell törődnie a háztartással és az ezzel járó munkákat nem szabad méltóságán alólinak tartania. Bessenyei ezt nem is tartja szükségesnek megjegyezni, csak arról ír, hogyan teheti az asszony magát kedvessé házának igazgatásában. Itt már egészen eltér a két író gondolatmenete. *Halifax* a léha társaságbeli nő üres napirendjét rajzolja, Bessenyeitől ehelyett lélektani természetű fejtegetéseket hallunk arról, hogyan teheti magát kedvessé, szeretetreméltóvá a nő, mikor ez a kincs csak a természet ajándéka lehet. Akinek ugyanis a természet ebben a tekintetben nem kedvezett, az akármit tehet a maga tökéletesítésére, mindenkor kellemesség nélkül marad. Viszont hiábavalóak lennének a természeti adományok, ha azoknak fejlesztésére nem

törekednénk. Nincsen a természettől oly gazdagon megajándékozott emberi természet, melynek tanulásra, tapasztalásra s a józan okoskodás oktatásaira szüksége ne lenne. „Természet” és „mesterség” együtt teszik az embert nemessé. Hogy „mesterség” alatt Bessenyei valóban a nevelés alakító hatását érti, világos a következő mondatból: „Nékem úgy tetszik, ha hozzád való nagy anyai szerelmentől nem vakítottam, hogy származásodhoz a természet kedvezéssel viseltetett, mely kedvezés eredet szerint való érdemeidet benned szülvén, nagyobb felemeltetésére tőlem a nevelésnek oktatásait kívánja” (10; 39).

Mik hát azok a tulajdonságok, melyek szeretetreméltóvá tesz a nőt a házi körben? A szépséget általában legelsőnek tartják a kellemes tulajdonságok között, holott az épúgy jelenthet szerencsét, mint vészedelemet. Szerencsés az, aki nemes erkölccsel s bölcs lélekkel bírva, testében is szép lehet (erkölcsi, értelmi, testi fejlettség egysége)! Azonban a szépség egyedül még nem tesz kedvessé s nem kárpótolhat a kedély mordságáért. Sok kevésbé szép asszonyt szeretnek cselekedeteinek nemességéért és sok kevély szépség él megvetetten, magárahagyatottan, mert magaviseletében nincsen érdem és nemesség. És itt első pillantásra különösnek tetsző gondolat következik: a nőnek vigyáznia kell arra, hogy cselekedeteinek belső okait sem gyermekei, sem cselédei, sem férje előtt soha fel ne fedje. Azoknak az eszközöknek és módoknak elhallgatására gondol itt Bessenyei, melyek csak arra szolgálnak, hogy a nőt parancsolásban, büntetésben, engédekenységben s jutalmazásban egyformán kedvessé tegyék. Ez olyan titok legyen, amelyet sem férj, sem barát, sem testvér, sem anya ne halljon a nő szájából. Minden szó, minden mozdulat lehet kedvező vagy kedvezőtlen hatással, mi lenne tehát abból, ha a feleség férjének megmondaná, hogy így vagy úgy szándékosan cselekszik és beszél csak azért, mert azzal neki kíván tetszeni. Minden kellemes cselekedetének természetesnek, magától jövőnek kell látszania. Hasznos tanulni mások magaviseletéből is és követni azt, ami rendesnek, szépnek s természetesnek látszik. Ugyanígy tanulni kell az olvasmányokból is, de nem szabad soha senkinek megtudnia, hogy önmagán kívül valaki mást is követ. Ha természetesen, erőltetés nélkül utánozza azt, amit másokban helyesnek talál, akkor mindenki azt hiszi róla, hogy ilyennek született és így nevelték. Vannak olyan nők, akik már természettől szelídek és ártatlanok s így minden mesterség, tanulás és okoskodás nélkül szeretetreméltóknak mutatkoznak cselekedeteikben. Ez különös szerencse és ha az ilyen nőben nincs elégséges értelem magát még jobban tökéletesíteni, akkor maradjon meg természetes állapotában; de ha teheti, igyekezzék vigyázással, okossággal önmagát nemesebbé tenni. Azonban csak olyan tulajdonságok megszerzésére szabad törekednie, melyeket

erőltetés nélkül tud a maga természetébe beolvasztani. Nincsen nevelésesebb annál, mintha valaki természetes tulajdonságaiból kivetkőzve olyanokat akar felvenni, melyek követésére nincs elég ereje. Az ember a maga tulajdonságaiból soha ki nem vetkőzhet, csak igazíthatja, ronthatja vagy sokasíthatja azokat másokból. Aki természetből rossznak született, az a legkülönb példa követésével sem válhatik jóvá. A holló a feketeségét és a haltyú a fehérségét nem tagadhatja meg soha. Lehet a kis jót sok jóvá tenni, lehet száz forintból ezeret keresni, de semmiből nem származhat valóság és ahol csupa gonosz van, ott jóság jó nélkül nem teremhet.

Nem tud tehát határozott tanácsot adni arra nézve, hogy mivel teheti magát kedvessé az asszony házanépe előtt. A szeretetreméltóságot nem lehet tanítani, sem másoknak átadni, önként terem az, „szabad gyümölcse a természetnek“.

A cselédekre vonatkozólag is mások Bessenyei észrevételei. A háztartás munkáira az asszonynak kell megtanítani a cselédséget úgy, hogy utasítását távollétében is követni tudják; a cselédség tanítójává kell lennie. Ok nélkül nem szabad dorgálni vagy büntetni, mert az emberek mindenkor csak józan eszközökkel engedik kormányozni magukat. Ha a cseléd hibáján kívül, csak úrnője szelessége, rosszkedve miatt szenved el büntetést, akkor elveszti iránta tiszteletét, szidalmazni, rágalmazni fogja, ez pedig veszélyes a ház asszonyára nézve, mert a cselédség útján hibái könnyen a világ szájára kerülnek. Minden cselekedetnek józan, határozott oka legyen. Kisebb hibákat el kell nézni, a nagyobbakat emberséges keménységgel büntetni; szelíden, de méltóságteljesen kell bánni az alárendeltekkel. A házimunkának állandó rendben kell folynia, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a ház úrnője által megszabott kötelességét mindenki, mint az órakerék, úgy végzi. Az asszony legyen nyájas és szelíd, ne komor és epés, mert tőle függ az egész háznép hangulata.

Feltűnő, hogy a gyermekekről szóló részt sem veszi át Bessenyei *Halifax*-tól.

Az angolok tartózkodó modorára jellemző *Halifax*-nak az a véleménye, hogy az anya szeretheti gyermekeit anélkül, hogy az egész napot szobájukban töltene, vagy állandóan róluk beszélne. Az anyai szeretet nyilvánításában is ügyelni kell az illemre. Bár egy előkelő hölgy nem szeretheti gyermekeit kevésbé, mint alacsonyabb sorsú asszony, mégis modorban különböznie kell attól. — A gyermekekben szeretetet és engedelmisséget kell fejleszteni. Lehetőleg ritkán utasítsuk vissza kívánságaikat és ha már szükség van erre, szelíden kell megtenni. — Vigyázni kell a gyermekek előtt minden szóra, mert könnyen félremagyarázhatnak valamit a több szabadságot vesznek maguknak, mint megengedhető lenne. Fontos, hogy ne legyen kedvenc a gyermekek között. A leányokat az anya, a fiúkat az apa nevelje. — Jobb szelídséggel, mint szí-

gorral tartani fenn a tekintélyt, hogy inkább barátságból, mint félelemből engedelmeskedjenek a gyermekek.

Halifax előbb szól a gyermekekkel való bánásmódról s aztán a cselédségről, Bessenyei utoljára hagyja a gyermekeket talán azért, mert itt már fölöslegesnek érzi a tanácsokat, hiszen a gyermekek iránti kötelességekre természet és vallás tanítja a nőt. Azt határozottan kimondja, hogy a nő fáradságának legelső tárgyai a gyermekek legyenek. A gyengéd anyai szeretet mellett igyekezni kell hibáik megbüntetésére elégséges erélyt megőrizni. Az anyai szív gyermekei iránt, az isteni példára, felére igazság, keménység, felére pedig édesség, engedelem és szeretet legyen.

Itt is, mint több más helyen Bessenyei megelégszik a gyermeknevelés fontosságának hangsúlyozásával. Csak általánosságban maradó irányítást ad, anélkül, hogy a részletekbe belemenne. Ennek oka bizonyára az, hogy nem érezte magát szakembernek s nem voltak tapasztalatai; így nem akart csak felületes módon hozzászólni a kérdéshez. Ezt láttuk egyébként az iskoláról szóló véleménymondásában is.

A most ismertetett fejezet úgyszólván teljesen Bessenyei sajátja. A lényegét azok a gondolatok alkotják, melyek a nő önevelésére vonatkoznak s amelyek *Halifax*-nál teljesen hiányzanak. Bessenyei viszont nem említi a költekezés kérdését s a társadalmi ranghoz illő viselkedés fontosságát, amelyeket mintájának szerzője hosszasan tárgyal.

A társaság iránti kötelességekről szóló levélben ugyancsak a maga gondolatait adja elő Bessenyei.

Halifax Magaviselet és társaság címmel ugyanebben a fejezetben ezeket írja: Az otthonból kilépve nem elég az erény a nőnek, szüksége van okosságra is. Nagyon tartózkodónak kell lennie magaviseletében, ez az a megingathatatlan alap, amire építenie kell. A tartózkodó magaviselet leghűbb társa az erénynek, nemcsak a meghódítást, de még a támadást is lehetetlenné teszi. Aki a legvégső határig elmegy mindabban, ami meg van engedve, közel van ahhoz, hogy azt át is lépje. A férfiak nem bátorodnak fel, ha nem vesznek valamit észre, ami biztatja őket. Semmitől sem kell annyira óvakodni, mint az olyan kedvességtől, mely biztatni látszik, mert ha ártatlan is a nő, jó hire szenved. Nem szabad tehát túlzásba vinni a szívélyességet férfiakkal szemben, de nem szükséges vadnak és barátságtalannak sem lenni, mert ez nem jól áll a nőnek és nem is szükséges az erényhez. A szemek pillantására is vigyázni kell, mert azok többet mondanak, mint a szavak. Nevetséges az olyan nő, aki mindig nevet, túl vidám és akkor sem meri haragját mutatni, ha illetlen dolgokat beszélnek előtte. — Őrizkedni kell az olyanok példájától, akik hódításaikra hiúak. Nem szabad játszani a veszéllyel, mert az udvarló könnyen hódítóvá válik. Igyekezzék az asszony évről-évre komolyodni, mert neveltségé válik az, aki mindig fiatal akar maradni. A tartózkodás az erényes asszony őrizője, de álarc is annak, aki nem az. Olyan sokat használják mind-

ketten, hogy azok, akik nem akarják mint erényt gyakorolni, kell, hogy legalább mint mesterkedést használják.

Bessenyei egészen más gondolatmenetet követ: az asszony sok dologban nem teheti azt, amit leánykorában elkövethelett, viszont mint anyának sok tekintetben több szabadsága van. Az a kérdés, hogyan viselkedjék egy fiatal asszony a világban, hogy a maga számára állandó szeretetet és tiszteletet biztosítson. Ahelyett, hogy egyenesen felelne erre a kérdésre, néhány elretentő női jellemképet fest, hogy bemutassa, milyennek nem szabad lenni az igazi nőnek. *Dóra* kacér, könnyelmű, állhatatlan nő, aki a társaságot mulattatja ugyan, de akit komolyan senki sem vesz. Komoly férfi az ilyen nőt csak kedves játékszernek tekinti, de élettársul soha sem választja. *Duza* az örökké otthona falai között rejtőző típus, aki irtózik a társaságtól s csak akkor nyugszik meg, ha az emberektől visszavonulva élhet. *Licia* önállótlan, magától sohasem tudja, mit tegyen, kötelességét egykedvűn, pusztán szokásból végzi, mindenben mások véleményét követi, sohasem tudja, mikor tesz jót, mikor hibázik cselekedeteivel.

Az ilyen mértéktelen túlzásokat kerülve igyekezni kell nyájasan, szelíden, csendesén viselkedni társaságban, az ilyen magaviselet a lélek harmóniájáról tesz bizonyosságot. Akár magasabb, akár alacsonyabb rangúak tiszteletét megbecsüléssel kell viszonzni, azonban a hálának nem szabad túlzottnak lennie, mert a túlzás mindenben nevétségessé tesz, unalmat s megvetést kelt. Az embereket nem szabad túlközel engedni magunkhoz, a kedvességnek, nyájasságnak csak egy bizonyos határig szabad tartani, aki ezen túl ostromol, azt vagy tréfával vagy komolyan vissza kell utasítani (v. ö. Rousseau, *Émile* IV. 90. l.). Erre azért van szükség, mert az ember előtt unalmassá válik az, amit minden részletében megismerhet, mindig olyan dolgokra vágyódik, melyekben csak részben gyönyörködhet, de teljes szabadsága nincs benne.

Nem szabad senkit alaptalanul rágalmazni, de a valódi hibákat, erkölcstelenségeket sem szabad vakbuzgóságból elnézni, mert akik nem tudnak ítélni, azokat joggal ostobáknak tartják. A természet nyomorúságát vagy hibáit azonban sohasem szabad gúnyolni, ez szentségtörés lenne a vallás, az emberiség s a nemes erkölcsök törvényei ellen.

Öltözködésben, modorban is tartózkodni kell minden túlzástól; a józan okosság, szelidség, illem legyen irányítója a viselkedésnek. Állhatatossággal, mértékletességgel érdemelheti ki a nő legkönnyebben a férfi tiszteletét. A szépségre csak annyiban lehet számítani, amennyiben azt józan okosság s nemesség lelkesítik. A szépség hamar elszáll, csak a lélek erényei keltenek tiszteletet s szerzik meg számunkra embertársaink hűségét.

Amint látni, Bessenyei nem választja külön a jó modort, a

tartózkodó magaviseletet a valódi erényességtől, amint azt *Halifax* tette. Nála az illendő magaviselet csak következménye a lélek nemességének és nem leplezője az előbbi esetleges hiányának.

A barátságról is különböző a két szerző felfogása.

Halifax szerint nagy gondot kell fordítani a barátnők megválasztására, mert sokszor kárhoznati lehet a nagy barátságokat, bármily észszerűek legyenek is azok. Ha ugyanis a szoros baráti kapcsolatok megszűnnek, a titkok mindkét részről nyilvánvalók lesznek s a közbeszéd tárgyaivá válnak. Ezenkívül a nagy barátságok sértők a többi emberekre nézve, akikkel érintkezünk, mert azok elhanyagolva érzik magukat. Nem kell pazarolni a baráti érzéseket, mert hamar kimerülnek, sem nem szabad túlgyorsan növekedni hagyni, azokat, mert akkor nem lesznek hosszú életűek. A világ nem bocsájtja meg a nőnek az olyan barátnőket, akiknek életmódja nem kifogástalan, mert őt is azokhoz hasonlónak tartja. Hiszen az ember csak azt választja, amit már előzőleg helyeselt: a barátságot a rokon hajlamok hozzák létre. Ha a barátnő a barátság megkötése után kezdene el rendetlen életmódot folytatni, lassan el kell tőle szakadni, mielőtt a baj áttérjedne. Nem szabad vaknak lenni sem a barátság megkötésében, sem annak fenntartásában. A barátnők józan esze (bon sens) legyen a legfőbb ok, amiért őket barátokul választjuk, mert enélkül bármily jó legyen is hírnevünk, az ő szemtelenségük veszélyeztetni fogja. Nincs orvosság az olyan bajokra, melyeket a nem észszerű barátságok okoznak. Ha meg van engedve a túlzott szertartásosság, csak azért kell gyakorolni, hogy az alkalmatlankodókat távoltartsuk magunktól.

Bessenyei egészen más hangon ír a barátságról. Hogy mennyire mélyen átértzett, belülről fakadó mindaz, amit itt mond, bizonyítja első modata: „Szívemben érzek egy indulatot, melyről neked levelemben írni kívánok, ez a barátság“ (10; 56).

Ahelyett, hogy óvna a barátsággkötéstől, amint azt *Halifax* tette, kijelenti, hogy akinek nemes szíve van, az nem kíván barátság nélkül élni, de különben is ez érzés gyönyörűségét vad és alacsony indulatú emberek nem ismerhetik, az igaz barátságra csak a legértemesebb emberi szívek képesek. Ő is óvatosságot ajánl a barátok megválasztásában, mert az igaz barátság megszakadása mindig fájdalmas sebeket hagy. Épen ezért előbb jellemre és érzésekre nézve, amennyire csak lehet, meg kell ismerni azokat, kiket barátoknak választunk. Emberi, felebaráti kötelesség mindenkihez barátságosnak lenni, de az igazi barátság „oly szívbeli kötés, mely hívségedet, ez vagy amaz érdemes személyhez igazán és állandóul láncolhatja“ (10; 57).

Azok kötnek barátságot, akiknek gondolkodása, érzései egyezők, akik egymásban mintegy önmagukat látják. Azonban sokszor megeshet, hogy csalódunk; sokan másnak mutatják magukat, mint amilyenek s visszaélnak barátságunkkal. Az ilyenek veszedelmesebbek és alacsonyabblelkűek a legmegvetettebb gonosztevők-

nél. A barátok ráncbizott titkait akkor is meg kell őrizni, ha ők közben ellenségeinkké váltak. Ha a világ észreveszi valakiről, hogy barátait elárulja, azzal soha senki nem köt többé barátságot. Ha bennünket árulnak el barátaink, azért nem szabad soha bosszút állni. De ellenségeink szándékát igyekezni kell kiismerni s magunkat védelmezve őket ártalmatlanná tenni. Sohase mi legyünk azok, akik a barátságot megszakítják, inkább minket csaljanak meg, mint-hogy mi csaljunk. Vagy ne fogadjunk senkinek örök hűséget, vagy halálig tartsuk meg azt, kivéve, ha barátunk önként le nem mond további hűségünkről. Vannak olyan barátságok, melyeknek csak a halál vet véget, de ilyen kevés van. Vigyázva kell barátságot kötni, mert ahhoz hasonló kor, sors és tulajdonságok kellenek. Azonban barátság nélkül élni a világban nyomorúság és elhagyatottság, melyben az ember bármilyen gazdag legyen is, szánalomraméltónak érzi magát, mert nincs kívül megossza örömét, vagy kitől vigasztalást nyerjen bánatában.

Érdekes, hogy még a barátságban sem tartja szükségesnek Bessenyei a korlátlan őszinteséget. Akár igaz, akár hamis barátod legyen, mondja, arra törekedj, hogy soha olyan dolgokat el ne kövess s barátodnak elmondani kénytelen ne légy, melyeknek kinyilatkoztatása rád nézve veszedelemes lenne. Légy igaz, hív, nemes, apróbb gyengeségeidről pedig, ha már megեսnek, magad is feledkezz meg s ne terheld velük barátodat. Még egyszer arra int, legyünk vigyázatosak a barátok szerzésében, de ha egyszer valakit érdemesnek tartottunk a barátságunkra, életünket is adjuk oda érte.

Nyilvánvaló, hogy egészen más szellemből fakadnak Bessenyei szavai, mint az angol főúré. *Halifax* azt tartja elsősorban fontosnak, milyen következményekkel járhat a barátság az asszony társaságbeli helyzetére nézve. Szemében a világ véleménye az első, a neveltségessé válás az, amitől legjobban fél. Inkább kerülni való, mint szükségesnek tartja a nagy barátságokat. Bessenyei pedig a barátságról, mint a legnemesebb érzések egyikéről ír, anélkül azonban, hogy kizárólag a nőkre lenne tekintettel ebben a kérdésben. Mindaz, amit elmond, vonatkozhat éppúgy, sőt inkább a férfi, mint a női barátságokra. *Halifax* szerint a józan ész, Bessenyei szerint az egyező szellemi tulajdonságok kell, hogy irányadók legyenek a barátok megválasztásában.

A kritikáról szóló fejezetben eleinte ismét egyezik a két író gondolatmenete.

A jónak rossztól való megkülönböztetése kötelesség. Minden dologról ítéletet kell mondani, ha nem is mások előtt, de önmagunkban (v. ö. 25; 77). Nem szabad azonban túlságosan szabadon ítélkezni s mindenki bírójaként fellépni. Mert ha igazunk van is, a többség ereje legyőz s félelmes ellenségeket szerzünk. Bes-

sényei elhagyja *Halifax* azon intelmét, hogy szellemünket ne csak mások bírálására fordítsuk, hanem inkább a magunk hibáinak javítására, mert ha gondolataink mindig másoknál kálandoznak, úgy járunk, mint az olyan ház, amelynek cselédei soha sincsenek otthon s amely éppen azért mindig rendetlen. Azt sem veszi át Bessenyei, amit *Halifax* nem győz eléggé hangsúlyozni, hogy a jó hírnév nem más, mint sok ember helyeslése és ha valakit egy nem kedves szóval megbántottunk, csökken a dicsérők száma. Bár nincs hiúbb dolog, mint az emberek alaptalan dicséretének szenvedélyes hajszolása, mégis azt lehet mondani, hogy a közbecsülés értékes dísz az asszony számára s őt éppúgy megkülönbözteti, mint egy ragyogó korona, *Halifax*-nál itt vége is van a fejezetnek.

Bessenyei azonban tovább megy a maga gondolatainak fejtegetésében. Arra figyelmeztet, hogy a gyengeségeket gondosan el kell rejtteni a világ szeme elől, de másokat sem szabad gyenge pontjaikon sebezni, ellenkezőleg, ha valakit bírálni akarunk, akkor a legerősebbnek vélt oldaláról kell támadni.

Továbbhaladva azonban Bessenyei mintegy kiesik szerepéből s amit mond, az már inkább az irodalmi, mint a társaságbeli kritikára vonatkozik. Mindenkor mértékletesnek kell lenni a bírálatban, hogy azok, akik azt „hallják, vagy olvassák, róla így ítélhessenek: látszik, hogy ez a kritikus nem tette mindazt meg, amit megtehetett volna s magát erejében mérsékelte, hogy azt körül szól kímélje“ (10; 67.). A kritika csak akkor hatásos, ha szellemes, de emellett mély értelem is van benne, „melynek bölcsesége tréfáidnak mosolygásain keresztül hatván azoknak szemébe tűnjön, kik beszédedet hallgatják, vagy írásodat olvassák“ (10; 68.).

Anélkül, hogy *Halifax* mintájára külön fejezetet kezdene, az önhittség tárgyalására tér át Bessenyei, amiről *Halifax* hiúság címen ír. Az embertársak kritikájának egy hiba sincs annyira kitéve, mint az önhittség. Pedig nincsen olyan érdem, melyet a világ ne igyekeznék kisebbiteni, ha látja, hogy amiatt valaki túlságosan kevély. Ezért az anya tanácsa csak az lehet, hogy leánya igyekezzék azokat a tulajdonságait, melyeket az emberek leginkább dicsérnek benne, folytonosan tökéletesíteni, anélkül azonban, hogy erőltetetten mutogatná őket, mert ha mindig azokat a tulajdonságokat fitogtatja, amelyeket dicsérni hall, érdemeit nevetségessé teszik.

Itt ismét egy jellegzetes típust mutat be Bessenyei, *Sudarit*, aki magáról azt képzei, hogy bölcseségével az egész világot felülmúlja. Kérdés-feleleteket ír, melyekben nagy embereknek mindig ő adja a bölcsőbb választ, a maga verseinek felolvasásával terheli ismerőseit, határozott ítéleteket mond az elmúlt dolgokról, megjósolja a jövőt s nincsen halálosabb ellensége, mint az, kit tudománya miatt dicsérni hall. Bár csakugyan tudós ember, érdemeit

elhomályosítja az, hogy szüntelenül dicsekszik. Holott akik erőltetik a tiszteletet, azoknak megvetés a sorsa; a valódi érdemeket nem szükséges kiharangozni s aki érdemeivel dicsekszik, az megfosztja magát olyan tisztelettől, amely különben önként kijárt volna neki.

A nőnek mindebből azt kell megtanulnia, hogy érdemeiről a világ előtt hallgatva mások nemes tulajdonságait is el kell ismernie. Akár dicsérik, akár hibáztatják, meg kell őriznie nyugalma, legfőbb törvénynek tekintve, hogy társaságban önmagáról beszéljen legkevesebbet. Ha okosan beszél világi rendről, természetéről, szokásokról, megismerik érdemeit anélkül, hogy a maga okosságát szemérmetlenül hangoztatná.

Ez az egyetlen mondat itt, ami arra enged következtetni, hogy a tudást is szükségesnek tartja Bessenyei a nőben, mert hiszen okosan beszélni „világi rendről, természetéről, szokásokról” olvasottság, tanultság nélkül nem lehet.

Halifax könyvének *Hiúság és affektálás*, valamint a *Gőgnélküli büszkeség* c. fejezetei adták az indítást Bessenyeinek, hogy az önhittségről írjon. De míg *Halifax* megállapításai a női természet alapos ismeretéről tanúskodnak s csak a nőkre vonatkoznak, addig az, amit Bessenyei az önhittségről ír, éppúgy talál a férfiakra, mint a nőkre.

Az angol szerző könyve befejeződik az asszony szórakozásaira vonatkozó figyelmeztetésekkel és intelmekkel. Bessenyeinél még egy teljesen önálló befejező levelet találunk, amely az elsővel együtt mintegy a keretét alkotja az egész munkának s amely megint emlékeztet arra, amit a kritikáról s az önhittségről szóló részek már csaknem elfeledtettek, hogy az elmondottak egy anyának leányához intézett tanításai. Megismétlődik a bevezető levélből már ismert gondolat, hogy szerencsétlenek az olyan szülők, akik gyermeküknek csak testi nevelést tudnak adni. A szép test semmit sem ér nemes erkölcs és ész nélkül. A test ép és egészséges felnevelése is sok gondot okoz, de ez még korántsem oly nehéz, mint az erkölcsök és józan elme nevelése. A lélek érdemei azok, amik az embert az állatoktól megkülönböztetik s a teremő képéhez hasonlóvá teszik. Tagadhatatlan, hogy a szép test kellemes látvány, de bizonyos az is, hogy az alacsony lélek a legszebb testben is megvetést ébreszt. A lélek érdemeinél nincsen nagyobb értékesség, csak a nemes lélek viheti közelebb az embert a teremő kútfejehez.

2

Az *Anyai oktatásnak* a mintájával való kapcsolatáról összefoglalólag megállapítható, hogy csak a vallásról szóló fejezetet vette át Bessenyei változtatás nélkül. A kritikáról szóló levél már csak részben fordítás, Bessenyei itt is hamar elszakad mintájától, hogy a maga gondolatait fejtegesse.

Mielőtt a nők nevelésére vonatkozó tanulságokat levonnók, szükséges megnézni, milyen gondolatok találhatók erre vonatkozóan későbbi írásaiban.

A *Geschäfte der Einsamkeit*-ben megismétlődik az a gondolat, melyet az *Amerikaner*-ből már ismerünk, hogy a női nem szelídítő hatása nélkül az emberek sohasem vethetnék le barbár természetük vadságát. Új itt az az intelem, hogy bár a „kellemes ész“ szükséges a nőnek, nem kell igyekezni tudósokká tenni őket, mert ezzel csak szerencsétlenné válnának. A tudomány fájdalmas chymera, mely az ember szívéből sívár, szomorú pusztaságot csinál. A nemesérzésű asszony jobban feltalálja magát az életben, mint a tudós férfi. Mig ez „csillogó álmai tengerén bolyong megnyugvás nélkül“, addig a nő az egyszerű igazságokat szívéből méríti és élvezzi lehetséges boldogságát (13; 64).

A *Magyarság* egy megjegyzése azt mutatja, hogy ha károsnak találja is a nőkre nézve a tudományos képzést, a művelődés képességét nem tagadja meg tőlük. Itt ugyanis azt mondja, hogy ha a német, francia és angol írókat magyarul lehetne olvasni, „egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országban. Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?“ (15; 17)

Nem is szükséges az asszonyoknak a férfiakat utánozva tudósokká válni, hogy hatást érjenek el. A sajátos női eszközökkel sokkal jobban hatnak. Így pl. a kereszténységnek „eleitől fogva“ nagy szolgálatokat tettek, noha sohasem papoltak... a kereszténynek pogány fejedelmekhez vallásokat, hiteket asszonyaikkal küldötték“ (16; 25).

Nem tudja megérteni, hogy a régi görögök hogyan állották meg nevézés nélkül, hogy bölcselő asszonyok tanításait hallgassák, akik „ráncos tekintettel papoltak“ hallgató férfiaknak. Akármennyit tudnának és tanulnának is az asszonyok, a gyermekszülést, öltöztetést, szolgálattal, szakácsokkal, dajkákkal, fűtő asszonyokkal való bánást csak nem háríthatnák el magukról, már pedig a mély filozófia ezekkel a dolgokkal nem igen egyeztethető össze. Ha az asszonyok mind elkezdénének filozofálni, a férfiaknak mind meg kellene bolondulni (16; 45, 46).

A *természet világa*-ban ugyanúgy, mint az *Anyai oktatás*-ban a házassággal kapcsolatban jut eszébe a nők nevelésének kérdése. — Ha a házasságok nem olyanok, amilyeneknek lenniök kellene, annak oka abban van, hogy „a leányok nevelésével mindent elkövetnek, hogy a kisasszonyok feleségekké válván, esztelenségnél, makacsságnál, pompánál, bűgásnál és gyermeki kényeségnél egyebet ne mutassanak. Ha megvetettük az egyszerű, szelíd nevelést, viseljük a terhét. Most a leányaink muzsikuskok, tán-

cosok, énekesek, nyelvészek, de mégis jobb volt addig a házas férfinak, míg a leány egész asztal felett se mert inni, csak ne legyen kénytelen poharát felszóval elköszönni“ (22; 317). Már a *Holmi*-ban is megjegyezte a leányok társaságbeli modorának megváltozását (17; 74). Nincs meglepő a nőnevelés akkori állapotával. A fiatal leányok megfelelő oktatását, alakítását sok hivalkodó ház semmibe sem veszi. Csak zenére, táncra, dalolásra, varrásra tanítják őket, fejüket üres beszédekkel tömik tele, szíveiket azonban erkölcsök nélkül hagyják. Elnézik, hogy idejüket játékkal, bálakkal töltsék, hogy üres bábokká változzanak (22; 1792 v.). A falusi leányokat is városi pompában nevelik, pedig a vidéki lakoshoz egyszerű életmód illik. Városi igényekkel nem lehet falun boldogulni (22; 1840 v.). A nőnevelés akkori állapotával foglalkozó történeti munkákból tudjuk, hogy ez a bírálat teljesen jogosult. Az úri házak leányai, kiket aránylag ritkán küldtek iskolába, vagy intézetbe, otthon többnyire csak hittant, írást-olvasást, nyelveket, zenét és táncot tanultak, azt is rendszertelenül, ötletszerűen, kapkodóan (63; 115).

Bessenyei éppúgy ellenzi azt, hogy a nőből pusztán a férfi szórakoztatására alkalmas bábót neveljenek, mint amilyen nevelés-egyesnek és ellenszenvesnek találja a tudós nők típusát. A nőt teljes értékű embernek tekintí, aki a tudományt is művelheti, sőt az uralkodói szerepre is alkalmas lehet ugyan (43; 19), akinek azonban sajátos élethivatása van és akiben elsősorban az ennek megfelelő sajátos tulajdonságokat kell kialakítani. Tariménes mellé is olyan leányt állít, aki az okoskodásban is megállja ugyan a helyét, de aki elsősorban női kötelességeinek akar eleget tenni. „Tudom — írja ez Tariménesnek —, hogy az ilyen száraz elmélkedésű és sápadt tudósokra tartozó okoskodás egy leánynak fejében nem szépen áll, kinek sokkal nagyobb érdemire, becsire szolgál háza gondjának, terhének szép renddel való elviselése és hívségének fenntartása, mintha a természet titkait dúló, egész világ filozófusainak okaikat fejében forgatja. De tudd meg, hogy én ezekért soha asszonyi kötelességeimnek sérelmet nem teszek; többre nézván magamat úgy, mint derék asszony, mint férfivá változni kívánó semmi, melyre magamat erőltetve mint félig férfi, félig asszony, egészen pedig sem egyik, sem másik, tennem létemet a természetnek ijesztő csudájává“ (24; 420). Bessenyeinek a nőkre vonatkozó minden megállapítása azon a belátáson alapul, hogy a természet különbséget tett férfiak és nők között. A férfiaknak nagyobb erőt és mélyebb értelmet engedett, a nőknek pedig nagyobb szívességet adott, mellyel kötelességeiket teljesíthetik (10; 28). Az asszonyok természetében több könnyedség és kellemesség van, közelebb vannak a természethez, ösztönösen jobb emberismerők, mint a férfiak (13; 64). Külsőségekben találnak élvezetet, minden új divat új örömforrás szá-

mukra s a szép külsőt többre becsülik Plato egész filozófiájánál (13; 65,—16; 45). A természet az asszonyt gyengébbnek alkotta a férfinél, de ennek ellenére a nő a maga eszközeivel sokszor hatalmas alatt tartja a férfiakat. A maga helyén az asszony sem kevesebb, mint a férfi, csak az ő hatásterülete más. Míg a férfi kint él és küzd a világban, addig a nő az otthon ügyeit intézi, gyermekekkel, cselédekkel bánik. Éppen ezért nincsen szüksége tanultságra, tudományra, sőt a tanult ész csak kárára van, makacssá teszi. A legtanultabb nő életét is szerelem, háztartás, gyermek tölti be és ha házi dolgait rendben végzi, mindenki elismeri érdemeit (25; 1586 v.). „Igaz az, hogy van okos asszony és okatlan férfi, ha személyről személyre vesszük. De közönségesen soha a nagy természet meg nem engedi, hogy az asszonyi nem a férfiúi nemnek érdemeit tulajdonságaival utolérhesse. Had állítsák némely európai okosok, mint d'Alambert is, hogy ha az asszonyokat, leányokat tudományban nevelnék, oktatnák, csak oly bölcsek és írók lennének, mint férfiak; de ez nem igaz. Valamint testi erejében az asszony a férfit soha el nem érheti, úgy lelkében sem“ (44; VIII. 199).

Azonban bizonyos, hogy a szellemi javakból sem akarja Bessenyei kizárni a nőket. A ház renbentartásához okosságra, észre is szükség van, azonkívül a nő a társas életben is fontos szerepet tölt be s hogy ott megállhassa a helyét, ahhoz szellemes, okos társalgónak kell lennie. Legfontosabb a nőben a lelki nemesség, de ehhez munkabíró, henyéléstől irtózó testnek s a női feladatok elvégzéséhez szükséges észnek is kell járulni. Az erkölcsösség követelménye mellett mindig ott van a „nemes elme“, az értelmesség szükségének hangsúlyozása is.

Arra a kérdésre, hogy hogyan szerezheti meg a leány ezeket a tulajdonságokat, nem kapunk határozott feleletet. Iskoláról, tanítóról nőkkal kapcsolatban sehol sem beszél Bessenyei. A leány egyetlen tanítója az anya, legfőbb nevelője önmaga. Ahogyan Bessenyei mindent a maga munkájával ért el, úgy másoknál is mindent az önneveléstől vár. Ezt látjuk az *Anyai oktatás*-ban is, amelynek a legfőbb tanítása: törekedjünk lelki tulajdonságaink nemesítésére, önmagunk tökéletesítésére. Az önnevelés segítő eszköze a példa. Embereken, könyvekből megismert jó tulajdonságokat kell követni, csak arra vigyázva, hogy természetunktől idegen vonásokat ne utánozzunk.

Az asszony igazi hivatása, hogy férjének hű, jó barátja legyen, mert csak így képzelhető el boldog házasság. Az az asszony Bessenyei eszménye, aki őrzőangyala házának, aki családját boldoggá tudja tenni, aki férje vagyonát pompával, fényűzéssel nem vesztegeti, hanem takarékoságával inkább növeli. Pompás ruhák, kincsek helyett gyermekeivel büszkélkedik, mint Cornelia, akit okosságáért, nyájasságáért, szelid méltóságáért, gyermekei, férje iránti jóságáért Bessenyei példaként állít a nők elé. Földi mennyország az, ahol

ilyen anya van. De ha egy asszony kötelességéről megfélekedzik és férje hatalmát akarja kisajátítani, a maga asszonyi hivatásában már kedvet nem találva üres fecsegéssel, kártyázással, prédálással a férfiakat akarja utánozni, ha a házassági hűséget semmibe sem veszi és mindennap más-más ruhában jár, akkor örökös gyötrődést jelent férjének, pusztulást házának és gyermekeinek. Őva inti az asszonyokat az ilyen élettől. Ha azért tennék, hogy a férfiaknak tessenek vele, felvilágosítja őket, hogy egyedül a természetesség tesz széppé, az erkölcs és elmésség kedvessé. Ha pedig valaki már természetből meg van áldva szépséggel, annak fölösleges a sok öltözettel vagyongat pusztítani, mert gyors ruhában is jobban hódít, mint a pompásan öltözött csúf. Aki rút, úgy marad, hiába öltözött, sőt a díszes ruha csak nevetségessé teszi amellet, hogy vagyongat is eltékozolja férjével, gyermekeivel, otthonával mitsem törődve. Az ilyen asszonyt a férjnek szigorúbban kellene fogni, nem törődve duzzogásával, haragjával sem (22; 7940 v.).

Ezek elmondásával is javítani, használni szeretne Bessenyei, bár úgy hiszi, hogy „az ilyen értelmekkel és okokkal való írásnak azért nincs soha sikere, hogy e világon egy asszony sem veszi magára; örökké szomszédokra alkalmaztatván a rémítő rajzolat és minden sundaságot, melyet az író felfedez. Ha feleséged nehéz erkölcsű, józan okossággal kellene hibáirul elhíttetned; de rossz erkölcsű asszonyhoz, vagy a pulyka kakashoz józan okokkal beszélni egyet tesz; sőt mentül világosabban megmutatod hibáit, annál nagyobb bolondnak állít és annál mérgesebben gyűlöl. Kevés asszonyban találod fel az emberi értelemnek nyomait ott, ahol kedvével ellenkezel. Bölcsesége, gyönyörűsége, okossága tettetése. Azonban ez nem egyáltalában van mindenekről mondva. Nagy tudományú, mély elméjű és sok nemes erkölcsű asszonyok voltak, vannak és lesznek a világon“ (22; 316).

A legfőbb női erények, amelyeknek elérésére Bessenyei szerint a nőnek törekednie kell, a lélekből fakadó, őszinte vallásos hit, a megingathatatlanul szilárd hitvesi hűség, a háziasság, gyermekekkel, cselédekkel való bánni tudás, a haza és embertársak iránti kötelességek teljesítése s a testnek tunya henyéléstől, mocskosságtól való megóvása. A teljes fejlettséget tehát a nőkre vonatkoztatva is a testi, értelmi és erkölcsi minőség lehető tökéletességében látja.

VI. TÖREKVÉSEK A NEMZET NEVELÉSÉRE.

1. Egyén és közösség művelődési érdekeinek összetartozása. — 2. A magyar nép jellemzése. — 3. A műveltség jelentősége a nemzetre nézve. — 4. A parasztság és a művelődés. — 5. Ervek a magyar nyelv használata mellett. 6. Tennivalók a nyelv és ezzel együtt a műveltség érdekében.

1.

Bessenyei sohasem nézi az egyént magában. Az ember fejlődésének csúcspontját éppen abban a felismerésben látja, hogy a maga boldogságát csak úgy érheti el, ha közreműködik a közösség élete boldogságának előmozdításában. Későbbi korok előhírnöke abban a tekintetben is, hogy a maga korának individualizmusával szemben állandóan a közösség szempontját érvényesíti. Az egyénnek előtte csak akkor van jelentősége és értéke, ha a közösségért képes és kész dolgozni. Az a belátás vezeti ebben a meggyőződésében, hogy a kis eszközök külön erőtlének, az egyesülés azonban erőt ad. Az ember csak társaságban érhet el valamit, magában gyenge (43 ; 4). A természetnek örök törvényét ismeri fel abban, hogy másokért fáradva, a közjót szolgálva, magunkat is segítjük (3; 64, 73). Az erkölcsi fejlettség kritériumát a közjóért való dolgozásra a mások javát szolgáló cselekedetekre való hajlandóságban látja (22 ; 2446 v.). Az egyénnek fel kell ismernie, hogy számára sem lehet szerencse az, ami a közösségnek veszély és nyomorúság (22 ; 4770 v.). Az egyén java a közjával oly szoros összefüggésben van, hogy senki sem keresheti a maga javát úgy, hogy azáltal másoknak is hasznára ne legyen (24 ; 44). „Mi szükséged van bölcsességedre, ha annak világánál senki sem járhat? Nincsen a jó szívnek, tanult elmének edesebb magával való meglegedése, mint ha érzi, látja, hogy másokkal jól tehet! Senkinek sem lehet sem magáért egészben, sem másokért magán kívül élni“ (24 ; 364). Egy helyen az ember ösztönös dicsőségvágyával bizonyítja, hogy az önzést le lehet küzdeni. Semmi sem okoz ugyanis olyan nagy dicsőséget, mint a másokért való áldozathozatal képessége. Csak az olyan cselekedet dicsőséges, amelynek célja magunkon kívül van. Másokat kell boldogítanunk, hogy abból reánk dicsőség származzék (44 ; III. 100). Egy cselekedetnek sincs értéke, ha magunkon kívül senkinek másnak javára nem szolgál (44 ; IV. 117).

A „közösség“, „közjó“ szavai azonban nem valami határozatlan, ködös fogalomra vonatkoznak nála ; a maga hazáját, azt a közösséget érti alatta, amelyben ő él (22 ; 4707, 4756 v.). Hideg ésszel gondolkodva belátja ugyan, hogy az ember mind ember és hogy az egész emberiség egy nemzet (41 ; 18), azonban érzelmileg magyar mivoltához van forrva és közjóról beszélve mindig

a maga nemzetének javára gondol. Ki is mondja, hogy közelebbi kötelessége hazája iránt van s csak másodszorban érzi azokat a szálakat, melyek az egész emberiséghez kötik (24 ; 309). Az egyén sorsa össze van forrva nemzetének sorsával. Nem lehet boldog, ha az ország veszedelemben van, hazájának minden sebéét érezni kénytelen s ha az hanyatlik, érette küzdenie kell. Tagjaiban szenved és pusztul a haza, mert fájdmát hegyei, halmái, bércei, térségei nem érezhetik (22 ; 5836 v.).

Saját népének sorsa foglalkoztatja Bessenyeit állandóan ; nemzete állapotán akar változtatni, mert „valaki kívánja és akarja, hogy nemzete tudományával, mesterségével, szokásával minden időn keresztül, mindég egyforma legyen és helyben álljon, csak annak adja ellene mondhatatlan próbáját, hogy születéssel ostoba és tapasztalással tudatlan“ (44 ; III. 147). Munkái tele vannak politikai fejtegetésekkel, mégpedig a politizálásnak nem mindennapi, kicsinyes kérdésekkel foglalkozó értelmében. Maga határozza meg, mit ért politika alatt ; nézete szerint nem más az, mint „egy oly okosság vagy titkos, nagy értelem, mely által egy egész nemzet, akár valamely magános ember, hasznára avagy kárára vezettetik. Az eszközök, melyek kárt, hasznát alkalmaztatások szerint egyenlőül hajtának, csak olyanok, mint testünkön a tagok. Kezeinkkel ölhetünk is, felebaráti segédelmet is nyújthatunk egymásnak, de micsoda az, mi tagjainkat jóra vezérli ? Józan okosság és nemes erkölcsök“ (26 ; 58). A politika amaz eszközök irányító lelke, melyek egy nemzetet vezére minősége szerint szerencsésé vagy szerencsétlenné tehetnek (26 ; 60). Az igazi politikusnak azon kell elmélkednie, mi módon lehet a nemzet bölcs és gazdag, van-e módja a művelődésre, milyen úton fejlesztheti a tudományokat. A művelődés lehetőségeinek feltárása után pedig mindjárt a gazdasági jólét feltételei következnek. Virágzik-e az országban minden kézi ipar ? Talált-e a nemzet olyan utakat, melyeken át természetfeleslegét a szomszéd nemzeteknek eladva, vagyonát gyarapíthatja ? Ezek a politikus legfőbb kérdései. „A belső aprólék törvényeket ezekhez képest semminek vehed, mert azzal, hogy Pál Pétertől jószágát elnyeri, nem pusztult, sem szegényedett a haza ; de pusztul avval, ha pénzt bocsát ki magából oly móddal, hogy azt soha vissza ne nyerhesse“ (17 ; 266). Figyelemreméltó, hogy első helyen említi a művelődés kérdéseit s az anyagi jólét feltételei csak második helyen következnek.

Az alakítás, nevelés gondolata jelentkezik állandóan politikai elmélkedéseiben is úgy, hogy politikai elgondolásait művelődéspolitikai tervnek is tekinthetjük. Feljogosít erre az a kijelentése is, amely szerint „egy ország systemájának azt kell célul tűzni maga elé, hogy jó gazdákat, kereskedőket, igaz törvényeket s nagy vitézeket mi módon csinálhasson“ (26 ; 68). Csak a nevelés szava

hiányzik itt, a gondolata ott van. De kifejezve is megtaláljuk abban a mondatában, hogy nevelés nélkül nem lehet közboldogság (22; 8082 v.).

A közösségi élet, a társadalom minden berendezését az emberekre hatás, az alakítás szempontjából nézi. Nevelő tényezőknek fogja fel elsősorban a törvényeket. Nagy érdeklődéssel vizsgálja elmúlt korok törvényhozását, mert abból nemcsak azt véli megállapíthatónak, milyenek voltak azok a viszonyok, amelyekhez a törvényeket szabták, hanem azt is, milyen új állapotot akart a törvényhozó előidézni (42; 8—12). A büntető törvényeknek pedig éppen nevelő szerepet juttat az állam életében. Nézete szerint nem azért van szükség törvényekre, hogy azok csak büntessenek, hanem hogy bennünket jókká tegyenek. A bűnök elleni küzdelem nem is a büntető törvények szaporításával, hanem a vallás és nevelés megerősítésével folytatható legsikeresebben (24; 346). Nemcsak a törvényt, hanem a vallást is bevonja eszerint nevelői gondolkodása körébe. A vallást is tudománynak tekinti (43; 44); ebből az embereknek elsősorban azt kell megtanulniok, hogy Isten a jót jutalmazza és a gonoszt bünteti, hogy csak jócselekedetek, ember-szeretet és kötelességteljesítés által szerezhethet az ember magának érdemeket Isten előtt. A vallás a „világi társaság” közboldogságát van hivatva szolgálni azáltal, hogy az embereket hű polgárokká és jó emberekké teszi, emberi és hazafiúi kötelességeikre megtanítja. Ezért „legnagyobb szükség világi társaságunkra nézve is, hogy az emberek istenfélők legyenek” (43; 39).

Egy helyen a Nerók és Caligulák kegyetlen uralkodását azzal okolja meg, hogy abban az időben Rómában még nem volt a tudomány oly általánosan elterjedt, mint most Bécsben, Párisban, stb. Majd jegyzetben még ezeket fűzi hozzá: „Megütközöl talán, hogy ennek okául nem a keresztény vallást, hanem a tudományt teszem egyáltalában. Gondolj rá hát, hogy a vallás is tudomány még, mély, és szélesen kiterjedett” (46; 117). Tudás és hit tehát nemcsak nem ellentétesek, hanem a legszorosabb összefüggésben vannak egymással. Nevelést, vallást, tudományt, mint alakító tényezőket számtalanszor említi egymás mellett (45; 146).

A nevelés egyéni célja mellett, amit az ember testi, értelmi és erkölcsi képességeinek harmónikus kifejlesztésében lát, állandóan ott él Bessenyei gondolataiban a közösségi cél: az egyének fejlesztése által a nemzetet feletté, művelté kell tenni.

2.

Tudja, hogy aki a nemzet állapotán változtatni akar, annak előbb tisztán kell látnia a meglévő helyzetet. Ezért foglalkozik oly sokat a magyar nemzet múltjával, mert ha valaki a nemzet sajátos

tulajdonságait akarja megismerni, kénytelen azok eredetét nézni, hogy erkölcsi tulajdonságainak változását és megmaradását tisztán láthassa (46; 56). A megkülönböztető nemzeti jellemvonásokat a nép körében kell keresni, ahová az idegen szokások és erkölcsök még nem hatoltak be. A nagy urak mindenütt egyformák; országról országra jönnek-mennek, más nemzetekből házasodnak és végül annyira összekeverednek, hogy szokásban, erkölcsben egy nemzetté válnak. Alkalma volt ezt megfigyelni Bécsben, az udvarnál, ahol a különböző nemzetek miniszterei, fővezérei, követei, utazó nagy emberei magaviseletben, szokásban, erkölcsben, modorban kevés különbséggel mind egyformáknak látszottak. Az európai közös tudomány, vallás, modor, szokás, társalgás, utazás, kereskedés idézik elő ezt az egyformaságot, de főleg a könyvnyomtatás mesteriségének feltalálása; ez lehetővé teszi, hogy Budán és Párisban ugyanazt a könyvet olvassák. A különböző nemzetek írói hozzák gondolkodásban egymáshoz közel Európa olvasott, tanult embereit, úgyhogy ezeket csaknem egy nemzetnek lehet tekinteni. Eszerint a nemzeti különbségeket nem a pompás nagy városokban, nem is a nagy uraknál, hanem a község között kell keresni (46; 62).

Ha azt keressük, milyennek látja hát Bessenyei a magyart a multban és a jelenben, némi elfogultságot vehetünk észre nála. Csupa jót lát. Atilla népét is tudatlanságához, pogányságához, vad természetéhez képest győzedelmesnek, vitéznek, dicsőségre vágyónak és uralkodáshoz elég okosnak tartja. Atillának csak az hiányzott, hogy nagy embereivel együtt, mint Szent István, meg nem keresztelkedett. „A magyar nemzet mindig okossággal élt: örökké szabadság alatt vezéreltetett és rakva volt fejedelmi emberekkel” (46; 58). Mindenkori „csendes erkölcs, vitézi indulat, méltóság és annak titkos kevélysége” jellemezte. Nincsen Európában olyan tudós ember, aki a multban arra az időre tudna mutatni, amelyben a magyar nemzet törvényes szabadság nélküli uralkodás alatt élt volna. Az állandó szabadság méltóságot és úri kevélységet fejlesztett ki benne. A magyar mindig némesvérű, emberséges, generosus, királyhű nemzet volt, azonban uralkodik benne a dicsőség, fényesség, hírnév utáni vágy (46; 76).

„A tisztá magyar természet csendes és szemérmes: minden szeles, eszetlen, dicsekedő, hazug magamagasztalásnak ellensége. Tekintetés magaviseletű, nem csácsogó. A bajvivást, veszedelmet sohasem kereste, de ha arra szorult, benne magát tűzzel, vitézséggel viselte. A vendégséget, társalkodást, mulatságot, bőv asztalt kiváltképen való módon szerette. A szerelemre nézve szemérmesebb és tisztább erkölcsű nemzet nálánál nem volt és most sincsen. — Soha a magyar természet ragadozást nem mutatott, sem magában nem viselt kereszténységnek kezdetitül fogva, minek utána

magát: rendes élet módjára vette. Nem kívánta szomszédainak országát foglalni és csak azon célbul vélek háborúra kikelni. — Legfőbb vágyódása volt, hogy hazájában élhessen bátorságban, szabadságban és azt ezen boldogságért ellenségei ellen megoltalmazhassa. Ha veszekedett és győzött, hazament, hallgatott, nyugodott, evett, ivott s danolt. Nótája bús volt és tánca csendes; mely benne eltökélt vitézi indulatot, mértékletességet, emberséget jelentett. Szokások magyarázzák az erkölcsöt, tudod“. — Ha a fiatalság követi is egyben-másban az európai divatot „jövések-menések magok viselete, mindezen bolond szokásoknak truccolva, mindég csendes és mértékletes. Nem rángatóznak testekben, nem toporzékolnak, nem dűtögetik fejeket: egyszóval igen nehezen bolondulhatnak meg azok is, akik valóban akarják, a magyar természet miatt, mely az olyan parókás szelességnek mindig ellensége volt. — Szerette a magyar a magamutatást, méltóságot, de nem pomádében és szagos vízben, hanem hivatalban és birtokban, azaz jövedelemben. Szóban, hangban sem keresett szembetűnő nagyságot, hanem valóságban. — Soha a magyar nemzetnek, mikor legnagyobb győzelmekkel élt is, országos gyűléseiben a maga dicsérése, ez a neveltséges gyengeség, mint az angoloknak, szokása nem volt. Örökké csendes tüzet viselt és e mellett állandó erőt mutatott: engedett, kegyelmezett, valahol arra kérték és annak helyét látta. Soha a vitézi indulat emberségének megvetéséig el nem ragadta, a győzelem kegyetlenné nem tette. Nevezzen nemzetnek csak egyetlen egy oly dühös, eszetlen és minden irgalmasságon, igazságon kívül lévő cselekedetét, mint az Orleansi Szűznek elevenen lett elégetését, mely tők elrészegedett bolond kegyetlenséget az anglusok véghez vittek. — De akármeddig olvasod a tudósításokat Európában, nemesebb tulajdonságú nemzetet a magyarnál nem találsz. Mire nem alkalmas? Micsoda nyelvet, mesterséget nem tehet magáévá? Vezetésre, katonaságra, tudományra, mesterségre, emberségre való tehetségét nem mutatta már meg eléggé a világnak e tájon? Ki nála igazabb, embersége-sebb, adakozóbb, vitézebb?“ (46; 66, 75).

A magyar főrendeknél emberségesebb, nemesebbvérű, méltóságosabb tekintetű nemzet Európában nem találtatott (46; 69). „A magyarországi nagy Százaknak, Mágnásoknak és minden Kavalléroknak nevelések a Toleranciára nézve a hazának legnagyobb kincse. Európának tudománya, sokféle nyelve adja nékik nagy látásokat. Sok magyar nagy urat ismértem. De a Kavallérok a fanatikus urat közöttük egyenesen bolond sorra vetik, nincs nagyobb nyomorúságok, mintha kéntelenségből áhítatoskodni kell nékik. Láttam ezt Bécsbe, mikor Mária Terézia templomi buzgóságokra hajtotta az úri se-regeket“ (46; 24).

A magyar papságról is dicsérőleg emlékezik meg (46; 123).

Általában az a meggyőződése, hogy a magyar nemzet erkölcsi tehetségét a világon egy nemzet se haladja meg.

A baj csak az, hogy „mi magyarok soha se tudunk magunkból oly lármát ütni, mint mások. Dolgozott a nemzet, osztán leült: hallgatott. Más mikor egyet lépett, százat kiáltott. E szerint vannak a francia, német, anglus sat. népeknek tetteik kicsinytől fogva nagyig a világon kihirdelve: a miéink alusznak magunkal együtt“ (44; VIII. 302). Pedig, ha a magyarság is tökéletesitené magát a tudományokban, mesterségekben, minden nemzetet meghaladhatna. „És ha ezekben rész szerint hátra maradt innen az angluson, németen francián, annak sem erőtlensége az oka, hanem az, hogy arra eszközök és módok nincsenek kezében“ (46; 58).

3.

Ezeknek az eszközöknek és módoknak a megteremtésén fáradozik Bessenyei, belátva, hogy idegen nyelven, míg a magát fel nem emeli, egy nemzet sem lesz tanult e világon. Egész irodalmi munkásságának közvetlen célja, hogy a magyar nyelvet irodalmi köznyelvvé tegye, erre a távolabbi célra, a magyar nemzet műveltségének emelésére irányul. Egész népet ugyanis csak anyanyelve segítségével lehet művelni. Egyesek idegen nyelven is képesek lehetnek tanulni, az egész nemzet azonban csak a maga nyelvén viheti előbbre a tudományokat (20; 17). *

Láttuk már előbb, hogy milyen lényeges szerepet juttat Bessenyei az értelmességnek az egyén életében, még fontosabbnak találja az értelem fejlettségét, ha a nemzetről van szó. „Sok ember lehet együgyűségében boldogabb, mint a tanult ember, de az ostoba nemzet mindig boldogtalan, ha szomszédai tanultak és okosak“ (43; 37).

Mélyre nézve állapítja meg ennek okát abban, hogy csak azok, akik a tudatlanság rabságából felszabadultak, képesek arra, hogy saját érdekeik feláldozásával is a közjóért dolgozzanak s a nyomorultakon segítsenek (43; 38). Sőt ki is mondja, hogy csak annyiban tart valakit okosnak, amennyiben az a hazája és a maga javának egyenlő módon való szolgálására nemcsak képes, hanem azt minden tőle telhető módon megtenni sem mulasztja el. Nincsen a világon kárhozatosabb dolog, mint az olyan tudomány vagy okosság volna valakiben, melynek sem a haza, sem az egyes emberek hasznát nem vehetnék. Olyannak tűnnék ez fel, mintha lenne olyan orvos, aki sok veszélyes, járványos betegségben szenvedő emberen tudna segíteni, de lustaságból vagy macacsságból még-

* Az itt következő fejtegetések eredményei sokban megegyeznek azokkal a megállapításokkal, melyek *Császár Elemér*, Bessenyei akadémiai törekvései c. értekezése első részében találhatók.

sem akarna gyógyítani. „Bolondházba kellene vinni s minden pén-
teken verni, hogy az emberi nemzetnek használjon, melynek kü-
lönben, hogy tagja legyen, nem érdemli“ (26; 65).

A nemzet léteérdeke kívánja tehát, hogy tagjai műveltek le-
gyenek, mert a nemzet csak művelt fiaitól várhat támogatást. A
tudományok előbbre vitele ezért minden uralkodónak legelső kö-
telessége. Nem is volt olyan nagy magyar fejedelem, aki ezt fel-
nem ismerte volna, aki a tudósokat nem tisztelte és a tudományo-
kat megvetette. Mátyás is a tudományok felé akart utat nyitni
nemzetének, belátva, hogy minden emberi nagyság észből, böl-
cseségből ered (17; 264). Csak a tanult nemzet válhatik naggyá,
hiszen az ország ügyeinek jó rendben való intézéséhez értelem
kell (22; 2890 v.). Mesterségre, tudásra van szükség, mert ezek
nélkül nem lehet boldogulni az élet javaiért folyó versenyben.
Csupán ösztönnel, természeti adottságokkal sehol a világon nem
keresheti már meg az ember a kenyerét. Az ostoba nemzet csak
azt tallózza, amit más elhullat, a tanultabbak kijátszák és könnyen
győzedelmeskednek rajta (22; 6870 v.). Még a testi erőt, bátorságot
is növeli a tudás. Fogyasztani kell hát a tudatlanságot, „ezt a
szörnyű nyűgöt s boldogtalanságot“ (22; 7102 v.).

A törvényes rend feltételét is a műveltségben látja. A tudo-
mány minden törvények alatt élő és dolgozó társaságnak életető és
fenntartó eleme. Ahol tudomány nincs, ott törvényes uralkodás
sincs. Ellenben ahol tudomány van, ott rend nélkül való életet
találni nem lehet, annyira megdönthetetlen igazság az, hogy az em-
bert baromi állapotából csak a tudomány emeli fel, amely mester-
ségét, törvényét, vallását szüli (43; 44). Az okos és tanult ember
készséggel aláveti magát a törvényeknek, bár a bölcseknek nincs is
szükségük törvényekre ahhoz, hogy ne erőszakoskodjanak. Lelki-
ismeretük, valamint a közjónak és a természet igazságainak fel-
ismerése elég törvény számukra ahhoz, hogy gonoszságot el ne
kövessenek, ha tömlöcöt sehol sem találnak is. A vad ostoba
azonban szabadon hatalmaskodik (43; 58). Az emberi kötelessé-
gek ismerete szüli a társaság biztonságát, nyugalmát, állandóságát
(41; 5). Az ország mai érdeke is azt kívánja, hogy lakói művel-
tek legyenek. Régen, míg a haza, dicsőségének kivívására csak
fegyvert kívánt, az erőskarú férfi volt a leghasznosabb hazafi, de
mióta emelkedéséhez a politika titkos eszközeinek ismerete, mély
értelem, józan ítélőképesség, serény vigyázás és tüzes toll is kell,
azóta az okos polgár, ki hazájának sorsát látja, hasznosabb, mint a
fegyveres erő (9; 100).

De Bessenyei tovább is megy és kijelenti, hogy nemcsak az
országra, hanem az uralkodó hatalomra nézve is előnyösebb, ha az
alattvalók tanult emberek, mintha műveletlenek. A királyhű Besse-
nyei természetesen a monarchikus uralkodó szempontjából vizsgálja

ezt a kérdést is. Mielőtt választ adna arra a kérdésre, hogy ki okoz az országban több felfordulást, vérontást a vad, tudatlan vagy a tanult ember, előbb megrajzolja a filozófus jellemrajzát és megállapítja, hogy a tudós mindig békés, csendes, irtózik a zűrzavartól. Lehetetlen tehát azt állítani, hogy a filozófus a monarchikus kormányzásra nézve veszedelmes.

Nemcsak a bécsi cenzúra álláspontját támadja, hanem a maga legmélyebb meggyőződését is fejezi ki, amikor azt állítja, hogy a pártütéseket vagy kevély, tudatlan nagy urak vagy olyan parasztok okozták mindenkor, akiket a kegyetlen uralkodás elnyomott. Mert a kegyetlenség ellen végre is tanult vagy tudatlan, okos vagy bolond egyaránt fellázad, ha gyötrelmét tovább nem bírja, de a filozófus ekkor is utolsó és csak akkor tart a többiekkel, ha kényszerítik. A forradalmi változtatásokkal szemben érzett ugyanaz az idegenkedés jelenkezik itt ismét, amellyel már előbb találkozunk. A filozófia Bessenyei véleménye szerint sohasem tesz senkit királygyilkossá. A gondolkodó ember akárhogy tévelyeg is, országot nem pusztít, nem éget, sem mást hitért, meggyőződésért máglyára nem vet. Míg az embereket csak a vallási buzgóság, fanatizmus vezette, mindig fojtogatták egymást, mióta azonban buzgóságuk mellett filozofálgatnak is, azóta vért hitért nem ontanak sem királyt nem ölnek, hogy azáltal idvezüljenek. Szükség van tehát a világi tudományokra is a Szent Íráson kívül (43; 46).

Az uralkodó hatalom sehol sincs nagyobb biztonságban, mint ott, ahol annak jószágát a tanult és okos alattvalók elismerik. „A tanult nemzet boldogító urát kebelében hordozza és érette magát halálra adja.” (24; 55). „Micsoda kába értelem higgye, hogy a tudatlan a tanult embernél több legyen és a bolond az okosnál? Nem az a kérdés, hanem az, hogy micsoda módok által kellessék és lehessék hát a nép elméjét önnön méltóságára felemelni, melyet születése által megkapván, magában nem tud, nem lát. Ugy nyugosznak vérében kincsei, mint a bércek fenekére rejtett arany, ezüst s egyéb drágaságok, hol emberi kezeknek míve nem ismértetik” (41; 7). Kérdés tehát mit kell tennie a nemzétnek, ha művelt akar lenni?

Művelődéspolitikai programját a *Magyarság*-ban fejti ki Bessenyei először. Két mód van arra, hogy a nemzet a tudományokat gyarapíthassa. Vagy valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadnia, vagy a maga nyelvén kell tanulnia (15; 12). A tudományok kulcsa ugyanis a nyelv, mégpedig, mivel a nép nagyobb részének idegen nyelvek tanulására módja nincs, minden országban az anyanyelv (20; 16). Egy egész nemzet nem istanulhat meg tökéletesen idegen nyelven beszélni és nem felejtethi el a magáét. A paraszttasszonyok sohasem fognak latinul vagy németül megtanulni, amíg pedig ők magyarul beszélnek, addig férjeik, gyermekeik is

kénytelenek velük ezen a nyelven beszélni, és minthogy a nemeseknek is érintkezni kell a paraszttal, ezek sem felejtik el a magyar nyelvet (15 ; 12).

A kisebb rész idegen nyelvet tanulva gyarapíthatná tudását akkor is, ha anyanyelve műveletlen, de ezt nem lehet mindenkire kiterjedő közhaszonnak mondani, mert a számosabb résszel, melynek nincs módja idegen nyelveket tanulni, nem közölheti a maga tudását (20 ; 17). Hogyan lehetne így vezetni azokat, akik az európai nyelveket nem ismerik, ha anyanyelvükön tanításban nem részesülnek? Hogyan tanuljanak a falvakban ? Pedig „ott a nép és temérdekség”. Ha minden tudományt nemzeti nyelven lehetne művelni, akkor az egész ország „tanuló házzá, akadémiává” változhatnék (41 ; 20).

Itt látszik legvilágosabban, hogy Bessenyei egész elgondolása nevelői lelkeletből, abból a vágyból fakad, hogy a tudás javaiban minél szélesebb köröket részesítsen. Nem elég ha csak egynehány tudós ember van az országban (41 ; 2,—44 ; VII. 112).

Nagy számmal kel, tudod, tudományra menni,

Egy nehány emberben nem tudsz bőltsé lenni.

Két-három mord okos homnyában dünnyögve

Nem visz bőltsességre, a szálláson nyögve.

Könyves szobáiddal soha se leszel nagy,

Ha a sokasággal mindég tudatlan vagy. (22 ; 6878 v.)

4.

Amikor Bessenyei arról beszél, hogy a műveltséget, a tudást mindenkire, a nép legszélesebb rétegeire is ki kell terjeszteni, akkor nem szabad szószerint venni. A nagy tömegeken, a falvak népén még mindig nem az egész nemzetet, hanem csak a falusi nemeseket érti. Érdekes, hogy amíg művelődési terveinek legjellemzőbb vonása az a törekvés, hogy a tanulás lehetőségét minél tágabb körök számára biztosítsa, addig politikai felfogása a nép előtt nem nyitja még meg a művelődés felé vezető utakat. A rendi társadalomban élő és azt helyeslő Bessenyei szemében a nép sorsa az, hogy testi munkát végezzen, hadakozzék és ezáltal a nemesi rend számára lehetővé tegye a tudományokkal való foglalkozást, a szellemi javak gyarapítását. A felvilágosodás szellemének megfelelően kíméletet, emberséges bánásmódot követel ugyan a parasztság számára, ennél tovább azonban nem igen megy (17 ; 112, 119, 216, — 24 ; 128, — 1 ; 47, 55, 56 — 22 ; 3096, 3200 v.). Részvétellel van az elnyomott nép nehéz sorsa iránt, de a különbséget nemesség és parasztság helyzete között rendjénvalónak, sőt szükségesnek találja. A társaságbeli egyenlőség ugyanis nem azt jelenti, hogy kinek-kinek egyenlő vagyona, rangja, hivatala, tehetsége

legyen, mivel ennek csak kívánása is esztelenség. Az egyenlőségnek csak abban kell állania, hogy erejéhez képest viselje ki-kí terhet a közjóra és az igazság a legkisebbnek is épúgy kiszolgáltasson, mint a legnagyobbak. Különbségnek kell lenni, mert egyforma sorssal és kötelességgel egy társaság sem állhat fenn. Az ország különböző szükségletei teremtik különbözővé az emberek sorsát, mivel az egyik résznek a tudományt, bölcseséget kell művelnie, a másiknak pedig a szántást-vetést elvégeznie. Amint a test nem állhat csupán lábakból és kezekből, hanem tökéletességéhez minden ízre, tagra szüksége van, így a társaságnak is különféle sorsú tagokból kell összetéve lennie (24 ; 130).

Eddig elfogadható Bessenyei okoskodása, elmarad azonban a mai felfogástól akkor, amikor a parasztság helyzetének megfigyeléséből azt a következtetést vonja le, hogy a kézi munkával való foglalkozás és a művelődés nem egyeztethető össze. A dolgozó nép szellemi emelése neki nem is jár eszébe. Minthogy pedig szerinte a földművelő nép helyzeténél és foglalkozásánál fogva nem művelődhetik, következésképpen az ország kormányzásában sem lehet szerepe, mert ahhoz tapasztalásra és „tudományban rögzített elmére” lenne szükség, ami a parasztságban nem található. A nemzet nagyobb részének testi munkát kell végeznie, mert egy okos ember ítélheti ügyét ezernek, de egy szabó annyinak ruháját nem varrhatja, sem egy eke százakra eleget nem szánthat. Így tehát a „sokaságnak” a tanult nevelésről örökre le kell mondania, ami együtt jár azzal, hogy az ország ügyeibe sem lehet soha beleszólása (43 ; 56 — 24 ; 125, 127). Nagyon határozott véleménye, hogy a parasztságnak, azaz a földet művelő népnek nincs is szüksége tudásra, műveltségre. Nem is illik, hogy a szolgálonak esze legyen és okos akarjon lenni. Mit csinálna az ésszel, ami az uraknak is anynyi bajt okoz (12 ; 2). Mintegy vigasztalásul hangoztatja, hogy a tudás úgyseim ad boldogságot, csak nyugtalan kutatásra, kételkedésre ösztönöz. A szegény ember sokkal boldogabb a maga együgyű tudatlanságában, mint a kétségeitől gyötört bölcs (22 ; 3352, 8812 v.).

Annyira azonban nem elfogult, hogy a nemességet és ezzel a tanulásra való jogosultságot csak a születésben lássa. Ellenkezőleg a két rend közötti nagy különbségnek okát épen a különböző nevelésnek tulajdonítja, sőt elismeri, hogy nevelés által a paraszt is felemelkedhet a nemesség körébe (43 ; 55). Durvává és ostobává csak sorsa teszi (22 ; 6632 v.). Az igazi nemességet pedig nem a név vagy a kutyabőr adja, hanem az érdemek és a tanultság (43 ; 53). A nagy urak, nemesek is a parasztságból emelkedtek ki értelmük kiművelése, lelkük nemesedése által (22 ; 6540, 6576, 6662). Szükséges is nevelni a nemesi rangban lévőköt, hogy megfelelhessenek hivatásuknak. Csak a nemesen született, tudományosan nevelt „mél-

tóságos és tekintetetes urak" lehetnek a királyi trón támaszai. Aki-
ket a nemzet sorsának intézésére használni akar, azokat arra való
módon kell nevelnie (43; 55).

Bessenyei nem zárja el véglegesen a parasztság előtt sem a
művelődés lehetőségét, csak meggondolások alapján, főleg a feinn-
álló helyzetet mérlegelve arra az álláspontra helyezkedik, hogy a
nemzet érdeke munkamegosztást kíván. Mindenki nem szentelheti
magát a tudományoknak, kell olyan néprétegnek is lennie, amely
kézimunkával foglalkozik.

Azonban a dolgozó néppel kapcsolatban is gondol valamilyen
fajta nevelésre. Csakhogy itt nem a tudományok, hanem a vallás
nevelő erejét tartja eredményesnek. A gonoszság elleni küzdelem-
ben a vallást tekinti a leghatásosabb eszköznek. A tanult és bölcs
emberek számára elég a tudás, hogy a világgal szemben felismert
kötelességeiknek eleget tegyenek. De egy egész ország együgyű
népét nem lehet soha bölcsé tenni. A tudatlanság pedig, ha zabo-
lája nincs rabol, fojtogat, öl. Ki tehetné a földműves és mesterem-
bereket filozófusokká? ! A mindig tanuló emberek között is alig
akad egynehány, ezek pedig kézi munkájuk miatt arra sem érnek,
hogy olvasni tudjanak közönségesen, mivel ha mindnyájan tanul-
nak, mindnyájan meghalnak éhen. A keresztény vallás egy csapás-
sal filozófusokká teszi őket abban a tekintetben, hogy kötelessé-
geikre megtanítja és Isten félelmét önti beléjük (43; 39).

5.

A magyar nyelv fejlesztésének szükségességét elsősorban
azzal bizonyította Bessenyei, hogy a műveltséget csak ezen az úton
lehet általánossá, mindenkire kiterjeszthetővé tenni.

Második érve a többi nemzetek példája, az azt mutatja, hogy
a tudományok mindenütt az anyanyelv fejlődésével kezdtek emel-
kedni. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen soha.
A görögök tudták az egyiptomi nyelvet, a rómaiak a görögöt, az
angolok, franciák is régen tudnak már héberül, latinul, görögül,
mégis a maguk nyelvén lettek nagy nemzetté. Sajnálatos tévedés-
nek tartja, hogy nálunk a latin nyelvben látják a tudomány egyet-
len eszközét, pedig Róma vidékén a borjúpásztorok is latinul
beszéltek, mégis tudatlanok voltak (41; 14). Más nemzetek is görög-
ből, latinból merítették ugyan a tudományt, de a maguk nyelvén
írtak és beszéltek róla. Amíg egy ország ezt nem tette, mindaddig
a tudatlanság fellegei borították. Az európai művelt nemzetek a
föld színén található összes könyveket a maguk nyelvére fordítot-
ták; mindegyik azon beszél, okoskodik, szónokol, azon írja törvé-
nyeit, azon imádkozik Istenéhez is. A latin, görög nyelv a forrá-

sük, amelyből merítik tudásukat, de anyanyelvükön fejlesztik azt azután tovább (41; 8, 10 — 22; 6886 v.).

Utolsónak említi legerősebb érvét és ez az, hogy a nemzeti nyelvvel együtt nemzeti függetlenségét, önállóságát is elveszítené a magyar. Mint később *Széchenyi*, már *Bessenyei* is tudatában van annak, hogy minden egyes nemzet sajátos érték az emberiség számára, melyet nem szabad elveszni hagyni. Minden nemzetnek önmaga teljes kifejlesztésével kell szolgálni az emberiség egyetemes érdekeit. Szomorú és megvetett sorsa van az olyan népnek, melynek nincsen anyanyelve a többi saját nyelvvel bíró nemzet között; ha pedig valamelyiktől elkoldulná nyelvét, akkor annak inasává, vagy szolgálójává válnék (15; 13). Szomorú pusztulás olyan nemzetnek kiműlnia, amelyet a természet ragyogó érdemekkel ruházott fel. Hiába gondoljuk meg hidegen bölcselkedve, hogy „az ember mind ember, hogy az egész emberi nem egy nemzet”, mert nemzeti nivoltunkhoz vagyunk forrva és ez nem arra ösztönöz, hogy lengyel, francia, muszka, spanyol, hanem hogy magyar név alatt legyünk dicsőségesek, mint nemzetünknek magyar fiai. Ez a vágyódás olyan erős bennünk, hogy üdvözülni sem úgy kívánunk mint neapolitanus, rác vagy lappon, hanem mint a magyar nemzet fia, „hogy mennyországban az angyalok is magyarnak ismérjenek; ezt pedig minden ember így veszi és érzi a világon, mert természet az embernek magát szeretni” (41; 18). Élet-halál kérdése a nemzetre nézve, hogy nyelvét megőrizze, mert a nyelvvel együtt nemzeti egyénisége is elvesz. Ha külön nyelve nincs, belevesz az egész emberi nembe és mint nemzet örökre meghalt (22; 6895 v.). Egyike ez azoknak a gondolatainak, melyeket számtalanszor ismételt különböző alakban. Megtaláljuk egyik legutolsó munkájában, Róma történetében is: „Hakülönös magadra kívánsz valami lenni s maradni, különös személyedet, nevedet, erkölcsödet, fajodat, nyelvedet, öltözetedet, erődöt megtartsad, mert mihent ezek nélkül az emberi nemzet nagy tengerébe süllyedsz, külön néked, sem tekintet, szerencse, név, sem dicsőség nem jut. Minden ember ember, mint látod, de amellett külön nevének, ismeretes tulajdonságainak, külső, belső tehetségeinek, vagyonának, formájának, erkölcsének, eszének csak meg kell a maga részire lenni, hogy személyes külön valóságnak tartathasson. Mihent mindnyájan csak ily nevezettel élénk egymás iránt, hogy ember uram, soha se tudná ezentul senki, kirül van a szó. A nevezet pedig helyes, mert mind emberek vagyunk. Össze bomlana a világnak elméje, ha minden kérdésre: kié? ki csinálta? csak ezt felelnék: ember, emberé. A nemzetek állapotja szinte így van. Mihent minden nemzetnek erkölcsét, szokását gyakorolja: nyelvét beszéli, öltözetit viseli, törvényeit tartja, sat. magában lenni megszűnik és emberi nemzetté válván, semmivé lesz, mint a rómaiak” (44; VII. 92).

A nemzeti jellemvonások megőrzésének fontosságát hangsúlyozza a *Tariménes*-ben is, ahol megállapítja, hogy még a korlátlan hatalommal rendelkező nemzeti uralkodó is jobb, mint a szabadság idegen fejedelem uralma alatt, mert a nagy urak az idegen uralkodó környezetében élve magukévá tennék az idegen szokásokat, nyelvet, öltözetet és megvetnék a magukét (24; 339).

Most általában az a szokás, hogy „a jó féle született magyarokból először deákot, azután németet, tótot, franciát, olaszt” csinálnak úgy, hogy végül a magyar nyelvet egészen elfelejtik. Holott a természetes az lenne, ha előbb a maguk nyelvén tanulnák meg mindazt, ami szükséges, azután gyakorolnák magukat az idegen nyelvekben (20; 19).

De nemcsak a magyaroknak kell megőrizni és ápolni a magyar nyelvet, mint a nemzeti önállóság legerősebb biztosítékát, hanem „a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait bévegyék, valamint annak javaival és szabadságával élni nem iszonyodnak.” Inkább kívánhatja a magyarság, hogy az idegen nyelvű jobbágyok magukat hozzá alkalmazzák, mintsem ők kívánhatnák, hogy a magyarok a legszükségesebb dolgokat is az ő nyelvükön tanulják (20; 19). Bessenyei itt néhány szóval jelzi az egyik máig legsúlyosabb magyar probléma megoldásának útját és jellemző gondolkodására, hogy ez az út is a művelődésen, nyelvtanuláson keresztül vezet. (v. ö. 78; 106).

Bebizonyítottunk látja, hogy amíg a nemzet minden dolgában anyanyelvét nem használja, addig nem fejlődhet. A tudományok és kézi iparok fejlettségének biztos fokmérője minden országban az anyanyelv állapota. Következik tehát, hogy a mi nemzetünk, melynek nyelve inkább romlik, mint fejlődik, a tudományok virágzásával is kevésbé dicsekedhetik. Ennek oka pedig nem az, mint némelyek hinnék, hogy a magyar természet restsége vagy ostobasága miatt a mi nemzetünkben nem lehetne általánossá tenni a tudományt. Nem áll az, hogy a magyarnak nincs érzéke a tudományok szépsége és hasznossága iránt. Ellenkezőleg a magyarban az elme minden tehetsége megvan, amint azt a sok élő példa bizonyítja. Hogy pedig a nagyobb rész tudásra szert nem tehet, annak oka az, hogy a maga nyelvén nem juthat hozzá. Idegen nyelvek tanulására kevés embernek van módja, de ha lenne is, míg azt megtanulja, addigra belefárad a tudományokkal való foglalkozásba. Még ha eljutna is a tudomány műveléséig, lehetetlen, hogy idegen nyelven olyan ízet érezhetné, mintha azt a maga nyelvén kóstolhatja.

6.

Minthogy azonban a magyar nyelv még nem alkalmas sem a

tudományok előadására, sem továbbfejlesztésére, előbb alkalmassá kell tenni erre. Aki tehát a magyar nemzetet tudós nemzetté akarja tenni, annak legelőször is a magyar nyelv kiszélesítésére és pallérozására kell törekednie (20; 19). Ez a vezető és mindig újból visszatérő gondolat Bessenyei fejtegetéseiben.

Bizakodva látja, hogy a nemzet is felismerte már a nyelv fejlesztésének döntő fontosságát és fáradozik is egy idő óta annak érdekében egy-egy tudós és érdemes ember, de az igaz és egyenes útra még nem léptek. Nem látták még be, hogy egyesek próbálkozása itt nem lehet eredményes, hogy a közérdekű dologhoz közös erővel kell hozzáfogni, mert különben hiábavaló az erőlködés (20; 20).

Eddig is tettek egyesek valamit a nyelvért. Magyar könyveket írtak, idegen nyelvekből fordítottak. Azonban a fordításokat sokszor nem magyar szerzők készítik s vétének a magyar nyelv ellen; de a magyar könyvek írásmódja is szörnyű. A vallási, erkölcsi, történelmi tárgyú munkákat még lehet dicsérni, de ha más tudományokról szólnak, annyira tömve vannak latin szavakkal, hogy az együgyű, de olvasni és tanulni szerető emberek számára teljességgel érthetetlenek. Nem látják az írók a legfőbb célt, a közhasznót. Mert vagy tudós, vagy tudatlan emberek kedvéért írnak. Ha tudósok kedvéért, jobb lenne latinul írni, hiszen Magyarországon tudós ember, aki latinul nem tudna; sőt így idegen nemzeteknek is használhatnának s azoknál maguknak dicsőséget szerezhetnének, mivel azok is olvashatnák könyveiket (20; 22). Ha azonban tudatlanok kedvéért írnak, akkor hiábavaló munkát végeznek, mert a falusi ember Bacon, Locke, Wolff, stb. írásaiból nem tanulhat. Ezt tudniok kellene a magyar íróknak és úgy írni, hogy az olvasásban gyakorlatlanoknak is segítségükre legyenek. „Halovány magyarsággal, nyakatekert szavakkal, sarkából kifordult értelemmel nem kell írni“. Iskolás ízű, száraz írásmód sem ér semmit. Olyannak kell lenni az olvasmányoknak, hogy kedvet ébresszen a tanuláshoz (41; 23).

Szükség lenne ezért olyan intézményre, amely a magyar íróknak példát mutatna. A *Magyarság*-ban még elegendőnek tartja, ha a budai egyetem maga köré gyűjti azokat a magyarokat, kik hazájok nyelvét tudják s akik hajlandók azt fizetés nélkül csak becsületből fejleszteni. Új szótárt, jó magyar könyveket és fordításokat adna ki az egyetem, hogy magyarul is lehessen tanulni. Kapcsolatot teremthetne a Budai Universitas ebben a munkájában a sárospataki kollégiummal, mert „azok a frizérozatlan fejű filozófusok tudnak magyarul s egyébképen is“ (15; 16).

A *holmi*-ban már kifejezetten akadémiát kíván, azaz oly tudós társaságot, melynek más kötelessége nincs, mint hogy magyarul írjon, hogy a tudományok minden szükséges ága fejlődhessenek nálunk is. Ehhez azonban az egész nemzet összefogó akarata szükséges (17; 239).

Az akadémia feladata az lenne, hogy a nyelvet olyan fokra fejlessze, hogy azon mindent ki lehessen fejezni. Ebből a célból nyelvtant kell szerkesztenie és pedig külön az iskolák és külön a felnőttek számára. Nemcsak példát kell mutatnia az egész hazának, hanem a nemzetnek beszédben és írásban való tehetségét mintegy kézenfogva vezetni és kormányozni.

Itt is a másokra való hatás, az alakítás szándéka irányítja Bessenyei gondolatait. Akadémiai tervében is azt a hatást tartja a leglényegesebbnek, amit ez az intézmény az ország lakosságára tenne. Minden tudós ember közölheti majd a maga gondolatait az akadémiával. A megjelenő könyvek ismertetése, ami szintén az akadémia feladata lenne, nagyhasznú munka az egész nemzetre nézve, mert a könyvek tartalmának előadásából minden ember megtudhatná, minek vehetné hasznát és mi lenne a maga céljainak való. Ezenkívül a hibákra való rámutatás mind a szerzőknek, mind másoknak tanulság és ösztön lenne, hogy az ilyenektől óvakodjanak és jól megfontolják azt, amit a világ elé akarnak bocsájtani. Ha pedig megdicsér egy munkát egy nagytekintélyű, tudós társaság, felébred az íróban a dicsőségvágy és több hasonló munka írására serkenti. A pályadíjnyertes munkáknak az akadémia által való kiadása is kimondhatatlanul nagy ösztönzés lenne mindenkinek tudós munkák írására.

Bessenyei nevelői gondolkodására vall az is, hogy a tudós társaság legfőbb hasznát abban látja, hogy annak hatására a nyelv fejlődésével együtt a tudomány is hozzáférhetővé válván az ország mindenrendű lakosai számára, a legeggyűgyűbb rendű és sorsú emberek is a magok észbeli tehetségét a közösség javára fordíthatják. Nem azt akarja elérni, hogy személy szerint minden hazafi, tudós legyen, hanem hogy tehetségéhez mérten mindenki szabadon fejlődhessék. Mennyi tehetség hever mosi a porban felhasználatlanul! Ez ha anyanyelvén részesülhetett volna képzésben, mind a haza boldogságára dolgozhatott volna. Az ország boldogsága nem a nép sokaságától, hanem tanultságától függ. Szintolyan boldogtalan az a nép, amely tudatlan, mint amely szegény.

A tudományos élet fellendülésével együttjáró haszon lenne az is, hogy ezzel az egész nemzet munkakedve felébredne. Az eddig télenül heverő elmék mind találnának maguknak dolgot és a közjóért fáradhatatlanok lennének. Mint a méhek munkáját az anyaméh, úgy igazgatná a tudós társaság a magyar írók munkáját.

Lényeges hasznot jelentene az akadémia azzal is, hogy miután mindenki igyekeznék a maga tehetségét kimutatni, ismeretessé lenne a fejedelem és a haza előtt, kinek miben van a legtöbb ereje és így mindenféle hivatalra ki lehetne választani mindenkor a legalkalmasabb személyeket. „Ez volna az igazi és helyes személyválogatás, mely sok haszontalan kenyérevőtől mentené meg a ha-

zát, vagy az eddig haszontalanokat is a közjóért munkára serkentené" (20; 37). A tehetségek kiválogatásának ma is időszerű problémáját érinti ezzel Bessenyei.

Feltűnő, hogy nemzetnevelő programjában az iskolának alig juttat szerepet, nem az iskolát tartja a leghatásosabb eszköznek a nemzeti műveltség emelésére. Egy 12 személyből álló akadémia, mely latin, francia, német és görög munkákat fordítana magyarra, sokkal többet tenne véleménye szerint „az ország elméjének emelésére, mint ezer iskola, mely csak az utat mutatja, merre menj és azzal otthagya magadra" (41; 21).

E felfogás okát Császár Elemér (65; 12) egyrészt Bessenyei autodidakta voltában, másrészt a kor iskoláinak fogvatkozásaiban látja. Bizonyos, hogy mind a kettőnek szerepe lehetett e vélemény kialakulásában, hiszen Bessenyei maga hangoztatja, hogy az iskolának semmit sem köszönhet, mindazt, amit tud, a maga erejéből tanulta és könyörtelen az a bíráló is, amelyet az iskolai munka eredményéről általában mond. Ő maga azonban egészen különös módon indokolja meg, miért tartja az akadémia hatását az iskoláénál nagyobb jelentőségűnek.

Az iskolában csak gyermekek tanulnak, akikben az értelem nem fejlődött még ki teljesen s akik éppen ezért még ítélni nem képesek. Akármilyen tehetségesnek születik is valaki, fiatal korában nem lehet kifejlett ember. Az iskolában megélemedni nem lehet, ha pedig felnőtt korban már nincs otthon mit és miből tanulni, hiába van a szerencsés születés, képesség, megfelelő eszközök nélkül belevesz az ember a tudatlanságba.

A nagy lélek csak akkor mutatkozik meg, miután tíz-húsz esztendeig forrott magában s a vadság, tudatlanság sepreje belőle kifőtt s alászállott. Ezért van az, hogy az emberek életük javakorában azt sem tudják, mik voltak az iskolában. Hány ember van, aki az iskolában leckéjét sem tudta és otthon tanítói bámulatára, kik tőle semmit sem reméltek, nagy bölcseségre és tudományra tett szert. Amíg ugyanis a test meg nem állapodik, addig a lélek is gyermek. Minden nagy ember iskoláján túl emelkedett fel, miután az iskolai fegyelmet, engedelmisséget, félelmet, tanítómestert lerázta magáról és a maga lelke világát követi (41; 12).

Különös ellentmondás, hogy Bessenyei, aki oly döntő jelentőséget tulajdonít a gyermekkorban szerzett benyomásoknak, az iskola hatását azért nem tartja maradandónak, mert az még nem kifejlett embereket ér. Eltűnik azonban az ellentmondás, ha figyelembe vesszük azt az intelmét, hogy életünk minden napjaiban kell tanulnunk, hogy elménkkel, mint hajnalcsillag másoknak világító fáklyául szolgálhassunk (41; 11). Bizonyos tehát, hogy nem az iskolát akarja mellőzni, hanem ellenkezőleg a művelődés folytonosságát akarja biztosítani és annak lehetőségét a felnőttekre is ki-

terjeszteni. Az a gondolat élt benne, amely napjainkban a különböző továbbképző tanfolyamokban, az iskolán kívüli népművelésben valósult meg.

Az akadémiát a felnőttek művelőjévé akarja tenni. Észrevette a falusi nemesség műveltségbeli elmaradottságát; az vezeti erre a gondolatra. Látnivaló — mondja —, hogy az iskolában tanulnak és a falvakon még sem tudnak semmit. A köznemesség nagy többsége szántás-vetésbe merül, nem törődik az országos érdekű kérdésekkel, csak füstöl a pipájából asztal búzája, kazal szénája felé fordulva. Sok falusi nemes annyira hozzászokott már ahhoz, hogy ne olvasson semmit, hogy már épenséggel bűnnek tartaná ezen az állapoton változtatni. A neki szükséges néhány törvényen kívül más ismeretet szerezni nem kíván. Holott az ország törvénye egy nagy vármegye végzése csupán és nem érdem annál egyebet nem tudni. Nem elég hazánk törvényeit ismerni, noha azokat sem ismerjük eléggé, mivel azt kellene róluk tudni, hol lehetnének még jobbak, miért lettek a maguk idejében olyanok, amilyenek és ha akkor hasznosak voltak, miért haszontalanok most oly sok tekintetben? Minthogy a világi törvényeket emberek alkotják, tudni kell a hazafinak, hogy abban az időben, amikor él, milyen törvények szolgálnák hazája boldogságát, mert különben rövidlátása miatt nem törekedhetnék élete céljára, hogy hazája sorsát javítsa (41; 2—5).

Bessenyei törekvéseinek végső célját jelzik ezek a sorok: az ország népét a nemzet tudatos és segíteni kész tagjaivá kell tenni. Minthogy pedig a közösség életének nyugalma és biztonsága attól függ, mennyire ismerik az egyesek emberi kötelességeiket, a célhoz vezető út a tudományban való haladás, az ész kiművelése (41; 5)

BEFEJEZÉS.

1. Bessenyei nevelési eszméinek összefoglalása. — 2. A kutatás további feladatai.

1.

Az elmondottak eredményeképpen a következőket állapíthatjuk meg. Bessenyei nevelői gondolatainak végső forrása az a vágy, hogy nemzetét emelje, előbbre vigye. Első írásaitól kezdve az utolsóig valamennyinek a mélyén ezt a törekvést találhatjuk. A javítani, használni akarás egész működésének legszembeütőbb vonása. Bizonyos, hogy nem idegen és magányos tünet ez ebben a korban. A francia enciklopédisták emberjavító és tanító törekvéseinek nagy szerepük volt abban, hogy Bessenyeiben ennyire tudatossá és erőteljessé vált ez a különben már természetétől adva lévő hajlam, de bizonyos az is, hogy a magyar „szépirodalom”-ban az ő működésével kezdődik a nevelői célzatosság, az írással használni akarás.

A nemzet emelésének vágya indítja Bessenyeit arra, hogy kutassa azokat a hatásokat, amelyek alatt az egyes emberek és a közösség minősége alakul s hogy keresse azokat az eszközöket, amelyekkel változást, javulást elő lehet idézni. Ezért foglalkoztatja állandóan az a kérdés, hogy képes-e az ember az alakulásra és ha igen, milyen hatások alatt és milyen mértékben mehet végbe ez az alakulás. Keresi, hogy milyen összetevők határozzák meg az ember minőségét és azt találja, hogy az örökléssel, a születéssel szerzett jellemvonások a leglényegesebbek, ezeknek van meghatározó ereje az egész későbbi életre. Ennek következtében a nevelésnek nincsen korlátlan hatalma, — ebben eltér a francia racionalisták felfogásától — hanem csak a meglévő alapokon építve fejlesztheti a jó hajlamokat és fogyaszthatja a rosszakat.

A nevelés célját az ember tökéletessé tételére irányuló törekvésben látja: testi erőt, éles, ítélni képes elmét, nemes, segíteni, a közért dolgozni kész lelkiületet kell a nevelésnek az emberben kifejlesztenie. Az emberi élet célját az erkölcsi tökéletesedésben látja. Ebben ismét rokonságot mutat a XVIII. századi francia felfogással, amely azt tartja, hogy az erény az egyedül boldogító dolog a világon; eszerint elég erényesnek lenni, hogy boldogok legyünk. Az erényességet viszont a műveltség, a tudás eredményének tartja, ezért a nevelés legfőbb feladata Bessenyei szerint a tudás fejlesztése, az értelem kiművelése.

A jobb helyzet előidézésének vágyától indítva élesen bírálja kora iskoláinak oktatási módszerét és küzd a tanításnak élettel teljesebbé tétele, új, az élethez közelebb álló ismeretekre való oktatás érdekében.

Megírja a magyar irodalomnak a maga nemében máig egyetlen nevelési regényét, ebben egy ifjú fejlődését mutatja be, akit az állampolgárrá nevelés útján vezet végig. Mint világi író elsőnek tanítja a magyar nőt házastársi és anyai kötelességének helyes betöltésére.

A nemzet emelésének eszméje nemcsak kiindulópontja a neveléssel kapcsolatos gondolatainak, hanem végső állomása is. A nevelés eredménye, felfogása szerint, az kell, hogy legyen, hogy az ember a közösség, a nemzet érdekében való munkára hajlandóvá és alkalmassá fejlődjék.

Amint az egyes ember boldogságát az erényességben ismerte fel, ennek megvalósításához pedig a tudományban való emelkedést tartotta szükségesnek, ugyanúgy a nemzet életében is a műveltségben való emelkedést tekinti a boldoguláshoz vezető egyetlen útnak, mivel a nemzet csak művelt tagjaitól várhat segítséget és támogatást. Ezért küzd a magyar nyelv fejlesztéséért, magyar tudós társaság létesítéséért, mint a műveltség széles rétegekben való elterjesztésének eszközeiért.

Ilt azután szakadás látszik gondolatmenetében. Annak ellenére, hogy a nemzet boldogulásának feltételét művelt tagjainak minél nagyobb számában látja, a föld népét, a jobbágyságot mégsem akarja részesíteni a rendszeres tanulás áldásaiban. Bessenyei, aki mindenben a haladás, az előmenetel híve, ebben a kérdésben meglepően mutatja a hagyományokhoz kötöttséget. Írásaiban megszámlálhatatlanul sokszor egyforma merevséggel fejezi ki azt a véleményét, hogy a paraszt kötelessége a kézi munka elvégzése és ehhez tanulásra nincs szüksége, mert ha tanulna, nem lenne többé kedve földet művelni. Nem tartja azonban egymástól szigorúan elzártaknak az egyes társadalmi osztályokat és az átmenetet egyikből a másikba lehetségesnek, sőt szükségesnek véli. Egyébként a föld népének művelésére elegendőnek tartja a törvények és a vallás nevelő erejét.

A magyar nyelv kiterjesztése és uralomrajuttatása érdekében nemcsak művelődési, de politikai okokból is küzd. A nyelv elhanyagolásával és pusztulásával ugyanis veszélyeztetve látja a magyarság szellemi függetlenségét, nemzeti sajátosságát. Egyre szenvedélyesebben hangoztatja, hogy míg a nemzet nem használja mindenben anyanyelvét, addig nem fejlődhetik. A magyar nyelv uralkodóvá tételére pedig nem elég egyesek próbálkozása, idegen nyelvű könyvek magyarra fordíttatása. Közös erővel kell hozzálátni a cél megvalósításához. Olyan intézményre van szükség, amely az egyéni kezdeményezéseket irányítani képes. Ezért javasolja Bessenyei az akadémia létesítését és ettől azt várja, hogy az egész nemzet szellemi vezetője legyen. Terve szerint az akadémia minden tehetség érvényesülését lehetővé tenné és minden feladatra ki tudná választani az arra legalkalmasabb embereket.

Bessenyei művelődéspolitikai terve felülről lefelé halad. A felnőtteken akarja kezdeni az átalakítás munkáját. Ezért tartja az iskolák hatásánál fontosabbnak az akadémiaét. Az iskola csak a gyermekeket tudja kezébe tartani, ezek azonban felnövekedve kiesnek az iskola hatása alól és irányításuk nincs többé hatalmában, így azután a magyar nemesség az iskoláit elvégezve visszaszűlyed a tudatlanságba. A falusi nemesség nagy tömegeit kellene ismét visszavezetni a művelődés útjára és ezzel együtt felkelteni bennök a közérdekű ügyek iránti érdeklődést. A nemzet ügyeiben való tudatos részvételre, a nemzet javáért való együttműködésre kell őket képessé tenni. Ez Bessenyei elmékedéseinek végső állomása.

E rövid összefoglalással a dolgozat elé tűzött közvetlen feladat, Bessenyei nevelésre vonatkozó gondolatainak felkutatása és összeállítása, megoldást nyert. Erre az összeállításra is áll az, amit *Eckhardt Sándor* Bessenyei filozófiai gondolatait csoportosítva mond, hogy az összeállítás talán szerveesebbnek tűnethet fel gondolatrendszerét, mint amilyen az a valóságban (68; 33). De bizonyos, hogy az egyes gondolatok megtalálhatók és így találhatók; az eredeti helyökről, más összefüggésből való kiszakításuk nem változtatta meg értelmüket, ebbe a gondolatmenetbe önként illeszkedtek. Ez a gondolkodás jellemzi Bessenyeit s az előadott gondolatok itteni felhasználását jogosulttá tette az a körülmény, hogy legtöbbjüket Bessenyei számtalanszor ismétli. Ez annak a jele, hogy nem véletlenül, esetleg csak olvasmányai visszhangjaként fordulnak azok elő nála, hanem mély meggyőződése fejeződik ki bennük; láthatóan arra törekedett, hogy a gondolatok minél jobban bevésődjenek olvasói lelkébe, mint ahogyan az ő gondolatvilágában mintegy középonti szerepűek.

2.

Bessenyei nevelői gondolatainak ezzel a bemutatásával azonban még nincsen kimerítve minden feladat, amely a nevelés szempontjából vele kapcsolatban elvégzésre vár. Megoldatlanul maradt az a kérdés, milyen szálak fűzik Bessenyeit korának külföldi nevelésiügyi irodalmához. Könnyű az esetleges hatások útjának megkeresése, mert bőséges irodalom tárgyalja Bessenyeinek a német (61, 67, 89), francia (49, 50, 53, 56, 68, 69, 84, 86, 87, 90, 107), angol (71, 72) irodalmakkal való kapcsolatát. Elsősorban *Locke*, *Fénélon* és *Rousseau* hatását lenne érdemes számba venni.

A másik, további feladat lenne megjelölni azt a helyet, amely Bessenyeit a magyar nevelői gondolkodás történetében megilleti. Eszméi közül nagyon sok nem először és nem is utoljára jelentkezik magyar nyelven. Ha visszafelé keressük a szellemi rokonság szálait, *Pázmány Péter*-ig mehetünk vissza, aki a vallásos érzület megerősítésének lehetőségét látta a nevelésben és Bessenyeihez hasonlóan korholja a szülőket, amiért többet gondolnak gyermekeik

testével, mint lelkével. *Pázmány* is a férfiak jó nevelése, valamint a házasság élet nyugalma érdekében tartja szükségesnek, hogy a nők nevelésére is gondot fordítsanak (73; 289). *Zrínyi Miklós* a magyarság ellenállóképességének fokozására tartotta szükségesnek a nemzet minőségének változtatását, a fejlődésben való elősegítését. Rámutat népe fogyatkozásaira, hogy a javulás útját megnyissa. *Zrínyi* is azt bizonyítja, hogy tanultságra, tudásra van szüksége a nemzetnek, helyét csak így tudja megállani (78; 248). *Pázmány* és *Zrínyi* más-más közvetlen érdeklődésből indul ki, de a lelki minőség javítására törekszik mindkettő s nemcsak ebben, hanem abban is hasonlítanak Bessenyeihez, hogy ők sem voltak hivatásos nevelők, mégis eljutottak a tervszerű alakítás szükségességének gondolatához. Rokonságot mutat Bessenyei gondolkodása az őt megelőző kor legjelentősebb hivatásos nevelőjének, *Apáczai Csere János*-nak nevelési elveivel is. *Apáczai*-t is a nyugati és hazai műveltség közötti különbség észrevétele vezeti reformtörekvéseire. A magyarság elmaradottságának okát ő is abban látja, hogy nem művelődhetik a maga nyelvén. Bessenyeihez hasonlóan korholja nemzetét műveltségbeli elmaradottságáért és hozzá hasonlóan érzi magában a kötelezettséget, hogy a magyarság sorsán segítsen (80). Bessenyeiben is ugyanaz az eszme és terv él, amelyet *Fináczy Ernő Apáczai* alapgondolatának ismert fel, „egy terjedelemben és mélységben a nyugatival versenyző, de bélyegében és nyelvében magyar nemzeti kulturának megteremtése” (73; 311). Minthogy azonban Bessenyei nem volt sem olyan alaposan képzett tudós, sem a neveléssel hivatásszerűen foglalkozó tanító, mint *Apáczai*, benne nem támadhatott olyan „egyöntetűen végig gondolt közoktatási szervezet” eszméje, mint amely *Apáczai*, nemzetnevelő munkásságának jelentőségét megadja (80 a.) A mult tehát a legnagyobbra törekvők szellemi utódának, azokéval rokon törekvés képviselőjének mutatja Bessenyeit.

A maga korában sem áll magánosan a nevelésre vonatkozó eszméivel és újtó törekvéseivel. Mások is (pl. *Losontzi István*, a nagykőrösi ref. iskola rektora, *Barkóczy Ferenc* esztergomi érsek, *Orczy Lőrinc* báró) követelik a lélektelen latin grammatizálás helyett reális tárgyak, közhasznú ismeretek tanítását (73; 304).

Történeti jelentőségét azonban különösen az mutatja, hogy az ő műveiben is kifejezett gondolatok a magyar megújulás korában mily nagy jelentőségűekké lettek. Még nincs eléggé felderítve, hogy mennyire volt ebben Bessenyei a mintegy személyes alap. Az bizonyos, hogy írásai nagy hatást keltettek. Nemzetjavító törekvéseivel nagy mértékben előrelendítette azt a szellemi mozgalmat, amely azután a XIX. században a nemzeti élet teljes megújulásához vezetett. A magyarság szellemi elmaradottsága, tudatlansága elleni küzdelem, a magyar nyelv érvényesítésének és fejlesztésének,

az akadémia felállításának gondolata a XIX. század első felének is vezető eszméi maradnak.

*Széchenyi István*nak nemcsak az akadémia eszméjének felfetésében elődje Bessenyei, hanem a két embernek egész felfogása sok hasonlóságot mutat. *Széchenyi* lelkében is, mint Bessenyeiében ott él az emberi tökéletesedés lehetőségében való hit, benne is megvan az a meggyőződés, hogy az emberi élet célja a közért, a hazaért való dolgozás. A nemzet haladásának akadályát mindketten a műveltségbeli elmaradottságban látják. Bessenyeivel megegyezően *Széchenyi* is azt látja a nevelés céljának, amit ma szinte egyenesen az ő szavakkal úgy fejezünk ki, hogy az embert teljesen kifejlesztve nemzeti tudatosságra emelje s a közös munkában való részvételre képessé és készsé tegye. *Széchenyi* „közhason”-ról beszél, Bessenyei a „közjót”, „közboldogságot” emlegeti folytonosan. Ő is észrevette már a vallási és nyelvi széttagoltság veszedelmeit és *Széchenyi*-hez hasonlóan figyelmeztet a szűkkörű nemzeti elzárkózás hátrányaira. Abban is megegyezik felfogásuk, hogy bár szükségesnek tartják az egybehangzó testi, érzelmi és értelmi fejlettséget, a nevelés központi feladatát mindketten az értelem fejlesztésében látják; az értelem van hivatva uralkodni az emberen, mert elsősorban önismertetre van szükség. Eltérés ott van gondolkodásukban, hogy *Széchenyi* ki akarta egyenlíteni az egyes társadalmi rétegek műveltségbeli különbségét, Bessenyei pedig a különbséget szükségesnek tartotta. Kettőjük ideje között nagy változás ment végbe az európai gondolkodásban (78, 79 a).

*Wesselényi Miklós*ban újra ott van az a meggyőződés, hogy a jobb jövő előkészítésében a tudományok emelése a főeszköz s az értelem művelése, fejlesztése a főtennivaló. Az ő gondolkodása is abból indul ki, hogy mi a jelentősége a műveltségnek a nemzetek sorsában. *Wesselényi* fejti ki határozottan és következetesen azt a gondolatot, amely már Bessenyeiben is jelentkezett, hogy a magyarságnak a nyelv által kellene magához kapcsolnia a nemzeti-ségeket, bár senkit sem szabad anyanyelvétől megfosztani. Megegyezik felfogásuk abban a ma egyre nagyobb jelentőségű gondolatban, hogy a nevelést nem csupán az iskola végzi, hanem a közéletnek minden intézménye. Bessenyei ezek közül főleg a törvényeket s a vallást emelte ki. A jogok élvezésének feltételét egyaránt a műveltségben látják, csak a műveltek uralmát tartják elképzelhetőnek és a nemzet jövőjére nézve egyedül üdvösnek (79 b).

Ezt a sort, mint akinek gondolatai megvalósítására is nyílt némi módja, *Eötvös József* zárja be: *Eötvös* egész politikai felfogásának alap gondolata az, hogy a nemzet emelkedéséhez vezető utat ugyancsak a művelődésben látja. Ő is hisz az emberiség haladásában, és abban, hogy a jövő az emberek kiművelésén fordul meg. Majdnem szószerint ott van Bessenyeiben is *Eötvös*nek az a

gondolata, hogy a nemzetek nagysága nem az emberek számától, hanem az értelmesség mennyiségétől függ (79 c. 81). *Zrinyi* és *Széchenyi* hangja is ez és bár nem egyenesen politikai gondolatként, de mégis irányító, mozgató erővel hangzik az irodalom nevezetes műveiben mások (pl. *Kármán József*, *Fáy András*) ajkáról is.

Mindezek részletes kifejtése azonban még sok munkát kíván. Csak akkor derül ki majd részletesen, hogy mit jelent Bessenyei a magyar nevelői gondolkodás fejlődésében. Az itt előadottak megmutatták, hogy törekvése, hivatása igazában, a szó teljes értelmében a magyarság nevelése volt; Bessenyei valódi jelentősége a nevelés története szempontjából ebben van. E rövid utalások pedig legalább annyit jeleznek, hogy Bessenyei gondolatmenete töretlennek mutatja azoknak a magyar gondolkodóknak a sorát, akik a nemzet sorsáért aggódva és azt javítani törekedve valamenynyien felismerték, hogy céljuk eléréséhez a nevelés útja vezet.

BESSENYEI GYÖRGY MŰVEI.

1. Önállóan megjelent művek.

1. Agis tragédiája. Bécs, 1772.
Kiadta Lázár Béla, Budapest, 1899. RMK 13. sz.
2. Hunyadi László tragédiája. Bécs, 1772.
3. Az embernek próbája. Bécs, 1772.
Kiadta Harsányi István *Az ember poémában az anglus Pópnak elméje szerint* (1803) c. kéziratban maradt átdolgozással együtt, Budapest, 1912. RMK 30. sz.
4. Eszterházi vigasságok. Delfén. Bécs, 1772.
Kiadta más versekkel együtt *Bessenyei György Kisebb Költeményei* címen a Nyiregyházi Evang. Kossuth—Reálgymnázium Bessenyei-önképzőköre. 1931.
5. Buda tragédiája. Pozsony, 1773.
6. A Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonyága a Jézus Krisztus Istenségének a keresztyén vallás igazságának a mai hitetlenek ellen; mely egy tanítóbeszédben tartatott Prágában karátson hava 12-én 1772. Most pedig németből magyarra fordítatott Bessenyei György által. Pozsony, 1773.
7. Der Amerikaner. Bécs, 1776.
Kazinczy Ferenc: Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén válásra való megtérése Bessenyei német eredetijével együtt. Kiadta Weber Arthur, Budapest, 1914 RMK 34. sz.
8. Lucanus első könyve. Pozsony, 1776.
9. Bessenyei György Társasága. Futó darabok. Bécs, 1777.
10. Anyai Oktatás. Bécs, 1777.
Kiadták a Budapesti II. ker. áll. Tanítónőképző-intézet növendékei. Budapest, 1932. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk. Vajthó László. 15. sz.
11. A mi Urunk Jézus Krisztusnak haláláról való gondolatok, melyek Bétsben frantzia nyelven kiadatván magyarra fordítottak Bessenyei György által. Pozsonyban 1777.
12. A philosophus. 1777.
Olcsó könyvtár 138. sz. Gyulai Pál előszavával. Budapest, 1881. II. kiad.
13. Die Geschäfte der Einsämkeit. Wien, 1777.
14. Hunyadi János élete. Bécs, 1778.
15. Magyarság. Bécs, 1778. }
16. A magyar néző. Bécs, 1779. }
- Kiadta a budapesti II. ker. m. kir. áll. reálgymnázium „Mátyás király“-önképzőköre. Budapest. 1932. Magyar Irodalmi Ritkaságok. 16. sz.
17. A holmi. Bécs, 1779.
18. A hármás vitézek vagy Trium-virátus. Bessenyei György által Voltér szerint. Bécs, 1779.

19. Galant levelek. s. a. et 1.
20. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék (1781). Bécs, 1790.
Kiadta a Budapesti áll. Verbőczy István-reálgimnázium. Budapest, 1931. Magyar Irodalmi Ritkaságok. 4. sz.
21. Atilla és Buda tragédiája, Pozsony és Kassa, 1787.
22. A természet világa vagy a józan okosság. 1794—1801.
Kiadta Bokor János. Budapest, 1898. RMK 7. sz.
23. A bihari remete vagy a világ így megyen. Holmi. 1804.
Kiadta Széll Farkas. Debrecen, 1894.
24. Tariménes utazása. 1804.
Kiadta a Budapesti V. ker. áll. Berzsényi Dániel-reálgimnázium ifjúsága. Budapest, 1930.
25. Lais vagy az erkölcsi makacs. Vigjáték öt felvonásban.
Kiadta Lázár Béla. Budapest, 1899. RMK 16. sz.
26. A törvények utja. Tudós társaság.
Magyar Irodalmi Ritkaságok. 1. sz. Budapest, 1930.
27. Bessenyei György kisebb költeményei eredeti XVIII. századi nyomtatványok alapján.
Kiadta a Nyiregyházi Evang. Kossuth-reálgimnázium Bessenyei-Önképzőköre az 1930—31. tanévben.
28. Hunyadi Bessenyei György által.
Kiadta a Budapesti V. ker. m. kir. áll. Berzsényi Dániel reálgimnázium 1928—1929. évi VII. osztálya.

2. Folyóiratokban és egyebütt közölt művek.

29. Rómának viselt dolgaiból mutatvány.
Tudományos Gyűjtemény 1820. III. 32—44. l. (A 44. számú kézirat első 23 lapja.)
30. Töredéke Bessenyei György értekezéseinek: A magyar Nyelv kimiveltezéséről.
Tudományos Gyűjtemény 1823. I. Közli Mihálkovics József. (A 44. számú kézirat, annak első 8 lapja nélkül).
31. Bessenyei György a Ceglédi Plébánosnak.
Közli Ballagi Aladár. A magyar királyi testőrség története c. könyvében. Pest, 1872. 422—428 l.
32. Bessenyei György ágens korából.
Bessenyei-levél. Közli Szinnyei Gerzson. Figyelő VII. köt. 155—159 l.
33. Bessenyei György levele a sárospataki collegium tanáraihoz.
Kazinczy Gábor másolatából közli Abafi Lajos. Figyelő I. köt. 1876. 109—110 l.
34. Szinnyei Gerzson: Bessenyei Györgyről.
Bessenyei levele Szombathy János sárospataki tanárhoz. Figyelő II. köt. 1877. 385—388 l.
35. Bessenyei György levelei B. Zay Péterhez.
Közli Thallóczy Lajos. Figyelő X. köt. 1881. 154—155.

36. Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen.
Közli Császár Elemér. Irodalomtörténeti Közlemények 1915. 478—481 l.
37. Bessenyei György levelezéséhez.
Szathmáry, Király György levele Bessenyeihez. Közli Harsányi István. Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 81. l.
38. Bessenyei György Debretzennek siralma c. eddig kiadatlan poémája.
Közli Harsányi István. Irodalomtörténeti Közlemények 1923. 54—82 l.
39. Bessenyei György A méltóság keserve c. kézirat poémájának előbeszédei és utószava. — I. Tekintetes Pétsi Imre urhoz. Ezen nemes Bihar vármegyének első Vice Ispánnyához. II. A hazának ifjúságát oktató bölts professoraihoz tett beszéd.
Közli Harsányi István. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. 244—251 l.
40. Bessenyei György Rómának Viselt Dolgai c. kézirat művének előszava.
Közli Belohorszky Ferenc. Irodalomtörténeti Közlemények 1933. 145—146 l.
- 40/a. Bessenyei György Bárá Orczy Lászlóhoz.
Közli Belohorszky Ferenc. Irodalomtörténeti Közlemények 1933. 151—152 l.

3. Kéziratok.

41. Beszéd az országnak tárgyarul. 25 l. — Nemz. Muz. Quart. Hung. 475. (V. ö. 30. sz.)
42. A magyar nemzetnek szokásairól, erkölceiről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól. Első könyv, első száz. 1778. 69 l. (Ezt a kéziratot csak Imre Sándor (ifj.) kivonataiból ismerem.)
43. A társaságnak eredete és országlása. Pusztá Kovácsiban 1802. 64 l. — Nemz. Muz. Quart. Hung. 1451.
44. Rómának viselt dolgai. 1801—1803. I—VIII. kötés 1540 l. — Nemz. Muz. Quart. Hung. 56/1, 2. (V. ö. 29., 40. sz.)
45. Az értelemnek keresése e világnak testében és határa annak ismeretiben. A bihari remetének második darabja, 1804. 150 l. — Nemz. Muz. Quart. Hung. 150.
46. Magyar országnak törvényes állása. Toldalék Magyar országnak törvényes állásához 1804. 494 l. — Nemz. Muz. Quart. Hung. 75.

IRODALOM.

47. Alszegehy Zsolt, A XIX. század magyar irodalma. Bp. 1923.
48. Ballagi Aladár, A magyar királyi Testőrség története. Pest, 1872.
49. Baranyai Zoltán, A francia nyelv és műveltség Magyarországon Bp. 1920.
50. " " Első Montesquieu-fordításaink. EPhK. 1920. 1—10 l.
51. Bayer József, A magyar drámai irodalom története. Bp. 1897.
52. Békefi Remig, A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. Bp. 1899.
53. Belohorszky Ferenc, Bessenyei és A philosophus. Bp. 1929.
54. " " Bessenyei lírai költészete. Debreceni Szemle 1931. 390 l.
55. " " Bessenyei Buda Tragédiájának forrásai és keletkezése. Debreceni Szemle 1932. 423—426 l.
56. " " Bessenyei és a francia gondolat. EPhK. 1932. 133 l.
57. " " Bessenyei történetiszemléletéhez és lelki fejlődéséhez. Debreceni Szemle 1934. 26 l.
58. Beöthy Zsolt, Bessenyei György. Budapesti Szemle 1887. évf. 128. sz. 161—180 l., 129. sz. 344—377 l., 130. sz. 20—66 l.
59. " " A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Bp. 1919. 13. kiad.
60. " " A magyar irodalom kistükre. Bp. 1930.
61. Bleyer Jakab, Gottsched hazánkban, Bp. 1909.
62. Bobula Ida, A nő a XVIII. század magyar társadalmában Bp. 1933.
63. Bodnár Zsigmond, A magyar irodalom története. Bp. 1893.
64. Császár Elemér, Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910.
65. " " Bessenyei György emlékezete. Budapesti Szemle 1911. 142 l.
66. " " A magyar regény története. Bp. 1922.
67. " " A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Bp. 1913.
68. Eckhardt Sándor, Bessenyei és a francia gondolat. EPhK. 1919. 193—220 l., 1920. 42—53 l., 1921. 19—34. l.
69. " " A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924.
70. Ferenczi Zoltán, A magyar irodalom története 1900-ig. Bp. 1913. (A használt részt Pintér Jenő írta, Irodalmunk a megújulás korában címmel.)
71. Fest Sándor, Pope és a magyar költők. EPhK 1916. 535—546, 623—630 l.
72. " " Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Bp. 1917.
73. Fináczy Ernő, Az ujkori nevelés története. Bp. 1927.
74. " " A közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. II. köt.
75. Imre Sándor (id.), A magyar irodalom és nyelv rövid története. Debrecen, 1874. III. kiad.

76. Imre Sándor (ifj.), Bessenyei György, mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanuja. Keresztény Magvető. Kolozsvár, 1911.
77. " " Az előbbi tanulmány folytatása. Kézirat. (Ebből csak a szövegben felhasznált részt ismerem.)
78. " " Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről Bp. 1904.
- 78/a " " Széchenyi és a nemzetnevelés. Kolozsvár, 1910.
79. " " A magyar nevelés körvonalai. Tizenkét dolog. Bp. 1920.
- a.) Széchenyi és a magyar nevelés jövője. 1912.
- b.) Wesselényi Szózata és a köznevelés. 1907.
- c.) Báró Eötvös József művelődési politikája. 1913.
80. " " Apáczai Cseri János. Kolozsvár, 1907.
- 80/a " " Apáczai lelke. Ellenzék, Kolozsvár, 1925. 96. sz.
81. " " Eötvös nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötelességekről. Magyar Paedagogia 1900. 457-78, 530-7.
82. Kazinczy Ferenc, Báróczy Sándor élete. Pest, 1814.
83. " " Levelezése. Bp. 1890. I. II. III. VIII. kötet.
84. Kont I., Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772-1896). Paris, 1902.
85. Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei. Bp. 1927.
86. Lázár Béla, Ágis a világirodalomban. EPhK 1890. 92 l.
87. Marton József, Magyar Voltaire, magyar encyklopedisták. Irodalomtörténeti korrajz. Nagyszombat, 1900.
88. Pintér Jenő, A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. IV. köt. Bp. 1931.
89. Pukánszky Béla, A magyarországi német irodalom története. (A legregibb időktől 1848-ig) Bp. 1926.
90. Rácz Lajos, Rousseau és Magyarország. Debreceni Szemle 1927. 400-409 l.
91. " " Comenius Sárospatakon. Bp. 1931.
92. Riedl Frigyes, A magyar dráma története Bp. 1906.
93. Széchy Károly, A megújulás kora. Franciás iskola Bp. 1904-5.
94. " " Bessenyei és társai. Beöthy-Badics-féle Képes magyar irodalomtörténetben. Bp. 1906.
95. Széll Farkas, A nagybessenyei Bessenyei-család története. Bp. 1890.
96. Szerb Antal, Magyar preromantika. Minerva 1929. 3-69 l.
97. Szeremley Barna, Bessenyeinek egy politikai munkájáról. EPhK. 1891. 527-536 l.
98. Szinnyei Ferenc, Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig Bp. 1925.
99. Szinnyei Gerzson, Vázlatok és képek a sárospataki ev. ref. főiskola XVIII. és XIX. századbeli életéből. A sárospataki ev. ref. főiskola 1894-95.-i értesítőjében.
100. Toldy Ferenc, A magyar költészet története. Pest, 1867.

101. " " A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb idők-
től a jelenkorig rövid előadásban. Bp. 1878. IV. kiad.
  102. " " Magyar költők élete. Bp. 1880.
  103. Waldapfel József, Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához. Iroda-
lomtört. Közl. 1930. 86—93 l.
  104. Závodszky (Széchy) Károly, Bessenyei György. Pest, 1872.
  105. " " Bessenyei, mint ethikus. Figyelő 1872. 34 sz.
397—400. l.
  106. " " Bessenyei emlékezete. Figyelő 1872. 50. sz.
589—590 l.
  107. Zolnai Béla, Az Ágis-kérdéshez. EPhK. 1918. 168—171 l.
  108. Zólyomi Lajos, Bessenyei György. Magyar Helikon. Jeles magyar írók
életrajzgyűjteménye. Bp. 1884.
-

DER GEDANKE DER ERZIEHUNG IN DEN WERKEN VON GEORG VON BESSENYEI.

Vorwort	3
Einleitung: Die bisherige Literatur des Gegenstandes.	5
I. Erzieherische Grundelemente in der Gedankenwelt Bessenyei's.	
1. Unzufriedenheit mit dem eigenen Bildungsstand und mit dem der Nation	9
2. Absicht der Besserung	12
3. Gefühl der Verantwortung	13
4. Glaube an den Fortschritt	14
5. Notwendigkeit der Erneuerung, Verurteilung einer revolutionären Veränderung	15
II. Die Bildsamkeit des Menschen. Möglichkeit der Erziehung.	
1. Die Natur des Menschen, Bestimmtheit des Verstandes und der Gefühlwelt; der Weg der Änderung	17
2. Kraft und Grenzen der Erziehung	19
3. Charakterisierung der Lebensalter	21
III. Gedanken über die Erziehung.	
1. Begriff und Ziel der Erziehung	24
2. Körperliche Erziehung	25
3. Sittliche Erziehung	26
4. Erziehung des Verstandes. Schule	30
IV. Erziehung des Jünglings	37
V. Erziehung der Frau.	
1. <i>Der Mütterliche Unterricht</i> und sein englisches Vorbild	44
2. Der Gedanke der Frauenerziehung in Bessenyei's anderen Werken	58
VI. Bestrebungen zur Erziehung der Nation.	
1. Zusammenhang der individuellen und kollektiven Bildungsinteressen	63
2. Charakterisierung des ungarischen Volkes	65
3. Bedeutung der Bildung für die Nation	68
4. Das Bauernvolk und die Bildung	71
5. Argumente für den Gebrauch der ungarischen Sprache	73
6. Massnahmen im Interesse der Sprache und der Bildung	75
Schluss.	
1. Zusammenfassung der erzieherischen Gedanken Bessenyei's	80
2. Die weiteren Aufgaben der Forschung	82

Georg von Bessenyei (1747—1811) ist einer der bedeutendsten Männer der Bildungsgeschichte Ungarns im XVIII. Jahrhundert. Aus einer ungarischen Adelsfamilie stammend wurde er im Jahre 1765 Leibgardist an dem Hofe Maria Theresias. Hier lernt er die französische Aufklärungsliteratur kennen und angeregt durch das lebhaft geistige und literarische Leben der Hauptstadt, fängt er an selbst zu schreiben und veröffentlicht im Jahre 1772 *Agis*, eine Tragödie in Versen. Die Erscheinung dieses Dramas bildet den Ausgangspunkt des Zeitalters der Erneuerung in der ungarischen Literatur. Auf den *Agis* folgen unmittelbar andere Dramen, Prosaschriften und Dichtungen, historische und Lehrgedichte, darunter zwei Werke in deutscher Sprache: *Der Amerikaner*, ein Reiseroman im Stile Voltaire's, und *Die Geschäfte der Einsamkeit*, religiöse, moralphilosophische und politische Betrachtungen.

Die wahre Bedeutung Bessenyei's liegt aber nicht in seinen dichterischen Schöpfungen, sondern darin, dass er seinem Volke die neuen Ideen der Aufklärung vermittelte und hauptsächlich, dass er beispiel — und richtunggebend wirkte, sowohl in seinen Schriften und Briefen, wie auch in Worten.

Lange Zeit hindurch wurde er nur als literarischer Erneuerer angesehen. Erst in der letzteren Zeit wurde die Aufmerksamkeit auf die philosophische und wissenschaftliche Seite seiner Tätigkeit gelenkt. Die Ursache dafür liegt darin, dass seine gedankenreichsten Werke teils erst in den allerletzten Jahren herausgegeben wurden, teils bis heute noch in Handschriften verborgen sind.

Alexander Imre in seiner Studie, *Bessenyei als Zeuge des ungarischen pädagogischen Denkens* weist darauf hin, dass allen seinen Schriften eine pädagogische, sittenveredelnde Absicht zugrunde liegt. Mit jeder Zeile will er nützen, das Schicksal der Menschen und der Nation bessern. Bewusst oder unbewusst leitet ihn der pädagogische Gedanke, mit seinen erworbenen Kenntnissen auch anderen nützlich zu sein. Sein Zentralgedanke ist der Gedanke der Erziehung.

Die erzieherischen Grundzüge seiner ganzen Denkweise und dichterischen Tätigkeit und die längeren Erörterungen oder einzelnen Bemerkungen, die sich unmittelbar auf die Tätigkeit der Erziehung beziehen und in fast allen seinen Werken zu finden sind, geben uns die Berechtigung, Bessenyei aus dem Gesichtspunkte der Erziehung zu betrachten.

In der vornehmen und gebildeten Gesellschaft des Wiener Hofes erwacht in Bessenyei das Bewusstsein der eigenen Unwissenheit und der Rückständigkeit seiner Nation. Dieses Erlebnis und die Sehnsucht, seine Nation zu erhöhen, das Verantwortungsgefühl, an der Entwicklung selbst mitzuwirken, der Glaube an die Möglichkeit des Fortschrittes sind die Quellen seiner pädagogischen

Gedanken. Allen seinen Schriften von den ersten bis zu den letzten liegt der Wille zugrunde, Besserung zu bringen und zu nützen. Dies ist der augenscheinlichste Zug in seiner ganzen Tätigkeit. Gewiss ist dies keine Besonderheit in jener Zeit. Das menschenbessernde, belehrende Bestreben der französischen Enzyklopädisten trug vieles dazu bei, in Bessenyei diesen naturgeborenen Hang bewusst und kräftig zu machen. Doch bleibt es gewiss, dass in der ungarischen „schönen Literatur“ mit seiner Tätigkeit das erzieherische Zielbewusstsein, der Drang, durch das Schreiben nützlich zu sein, beginnt.

Die Sehnsucht, an der nationalen Entwicklung zu arbeiten, bewegt Bessenyei dazu, die Kräfte zu erforschen, unter denen der Einzelne und die Gemeinschaft sich gestalten, und die Mittel zu suchen, die eine Änderung, Besserung herbeiführen können. Deshalb beschäftigt ihn fortwährend die Frage, ob der Mensch der Änderung fähig ist und wenn ja, unter welchen Bedingungen und in welchem Masse diese Gestaltung stattfinden kann. Er untersucht, welche Komponenten die Eigenart des Menschen bestimmen und findet, dass die durch Erbschaft und Geburt gewonnenen Züge die wichtigsten sind; diese haben eine für das ganze spätere Leben entscheidende Kraft. Infolgedessen hat die Erziehung keine unbegrenzte Macht — hierin entfernt er sich von der Auffassung der französischen Rationalisten, — sie kann nur, auf die vorhandenen Grundlagen bauend, die guten Anlagen entwickeln und die schlechten vermindern.

Eine klare Definition des Erziehungsbegriffes können wir bei ihm nicht finden, nicht einmal suchen. Er war kein Erzieher von Beruf, befasste sich nicht systematisch mit den Fragen der Erziehung, nur seine ganze Gedankenwelt hat sich so gestaltet, dass er notwendigerweise fortwährend den Erziehungsproblemen begegnete. Aus einzelnen Zügen können wir bloss folgern, was er für das Wesen der Erziehung hielt. Unzweifelbar versteht er unter Erziehung eine fördernde, veredelnde, erhebende Tätigkeit, welche den Menschen aus seinem tierischen Zustand heraushebt. Die Erziehung ist Hilfe zur Entwicklung der in dem Menschen von Geburt vorhandenen guten Anlagen, Pflege der würdigen, edlen Eigenschaften und Schutz gegen das Schlechte. Ein Vorgang, der sich nur in dem, in Gesellschaft lebenden Menschen abspielen kann und welcher auch das Leben der Gemeinschaft zu gestalten fähig ist, indem er die Kontinuität zwischen den Generationen aufrechterhält.

Das Ziel der Erziehung ist die dem Menschen überhaupt erreichbare Vollkommenheit. Körperliche Kraft, scharfen, urteilsfähigen Geist und eine Gesinnung, die zur Hilfe und Arbeit für die Gemeinschaft bereit ist, soll die Erziehung in dem Menschen he-

ranbilden. Der Zweck des menschlichen Lebens ist die sittliche Vervollkommnung. Darin zeigt Bessenyei wieder Verwandtschaft mit der französischen Auffassung des 18. Jahrhunderts, nach welcher nur die Tugend den Menschen beglücken kann. Die Tugend ist aber nach Bessenyei's Ansicht das Ergebnis der Bildung und des Wissens, die höchste Aufgabe der Erziehung ist daher die Förderung des Wissens, die Ausbildung des Verstandes.

Bewegt von dem Drange, einen besseren Zustand herbeizuführen, unterzieht er die Lehrmethode der zeitgenössischen Schulen einer scharfen Kritik und kämpft für einen lebensnäheren Unterricht, für die Einführung neuer, dem Leben näherstehender Unterrichtsfächer.

Er schreibt den, in seiner Art bis heute einzigen Erziehungsroman der ungarischen Literatur, die *Reise des Tariménes*, das Entwicklungsbild eines Jünglings, den er den Weg der Erziehung zum Staatsbürger gehen lässt. Als weltlicher ungarischer Dichter belehrt er als erster die Frauen, ihre ehelichen und mütterlichen Pflichten richtig zu erfüllen.

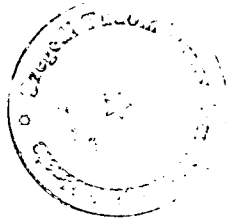
Die Idee der nationalen Erhebung ist nicht nur der Ausgangspunkt, sondern auch die letzte Station seiner Erziehungsgedanken. Den Menschen für die Arbeit im Dienste der Gemeinschaft, der Nation bereit und fähig zu machen, soll seiner Ansicht nach das Ergebnis der Erziehung sein.

Wie er das Glück des Einzelnen in der Tugend erkannt hatte, zu der Verwirklichung der Tugend aber den Fortschritt in den Wissenschaften für nötig hielt, so sieht er auch im Leben der Nation, in der Erhöhung der Bildung den einzigen Weg des Gedeihens. Die Nation kann nur von ihren gebildeten Mitgliedern Hilfe und Unterstützung erwarten. Deshalb kämpft Bessenyei für die Ausbildung der ungarischen Sprache, für die Errichtung einer wissenschaftlichen Gesellschaft, deren Hauptaufgabe die Pflege der Sprache sein soll, als Mittel zur Verbreitung der Bildung in weiteren Schichten. Denn die Mehrheit kann nur mit Hilfe der Muttersprache gebildet werden.

Nicht nur aus kulturellen, sondern auch aus politischen Gründen kämpft Bessenyei für die Ausbreitung der ungarischen Sprache. In der Vernachlässigung und in dem Verfall der Muttersprache sieht er nämlich die geistige Unabhängigkeit und die nationale Eigenart des Ungartums bedroht. Er betont immer leidenschaftlicher, die Nation kann sich solange nicht entwickeln, solange sie sich nicht in allem ihrer Muttersprache bedient. Um aber die ungarische Sprache im Lande allein herrschend zu machen, genügen nicht die Versuche einzelner, nur mit gemeinsamer Kraft kann das Ziel verwirklicht werden. Es ist eine Einrichtung nötig, welche dem Beginnen einzelner Richtung zu geben imstande ist. Deshalb

bringt er die Errichtung einer Akademie in Vorschlag, denn er erwartet von dieser die geistige Führung der Nation. Diese Gesellschaft kann es ermöglichen, dass alle, auch die verborgenen Talente zur Geltung kommen und dass zu allen Zwecken die brauchbarsten und fähigsten Männer gewählt werden.

Bessenyei's bildungspolitischer Plan schreitet von oben nach unten. Das Werk der Umbildung will er bei den Erwachsenen anfangen. Deshalb hält er die Wirkung der Akademie für wichtiger, als die der Schulen. Die Schule kann bloss die Kinder in der Hand halten, diese aber, indem sie gross werden, entziehen sich der Wirkung der Schule und ihre Lenkung liegt nicht mehr in ihrer Macht. Daher kommt es, dass der ungarische Adel, nachdem er seine Schulen beendet hat, in die Unwissenheit zurücksinkt. Die grossen Mengen des Dorfadels soll man auf den Weg der Bildung zurückleiten und in ihnen gleichzeitig das Interesse für die Angelegenheiten der Gemeinschaft erwecken. Man muss sie fähig machen zum bewussten Teilnehmen an dem nationalen Leben, zur Mitarbeit für das Wohl der Nation. Hierin mündet Bessenyei's Gedankengang.

Tartalomjegyzék.

	Oldal
Előszó.	3
Bevezetés : A kérdés eddigi irodalma.	5
I. Bessenyei gondolkodásának nevelői alapelemei.	
1. Elégedetlenség önmaga és a nemzet műveltségi állapotával	9
2. A javítás szándéka.	12
3. A felelősség érzése, —	13
4. A haladásban való hit. —	14
5. Újítás szükségének megérzése, forradalmi változtatás elítélése	15
II. Az ember alakíthatósága, a nevelés lehetősége.	
1. Az ember természete, az érzelmi és értelmi meghatározottság ; a változtatás útja. — — — — —	17
2. A nevelés ereje és korlátai. — — — — —	19
3. Az életkorok jellemzése. — — — — —	21
III. A nevelésre vonatkozó gondolatok	
1. A nevelés fogalma, célja. — — — — —	24
2. Testi nevelés. — — — — —	25
3. Erkölcsi nevelés. — — — — —	26
4. Értelmi nevelés, iskola. — — — — —	30
IV. Az ifjú nevelése — — — — —	37
V. A nő nevelése.	
1. Az Anyai oktatás és angol mintája — — — — —	44
2. A nőnevelés kérdései Bessenyei más műveiben — — —	58
VI. Törekvések a nemzet nevelésére.	
1. Egyén és közösség művelődési érdekeinek összerendezése —	63
2. A magyar nép jellemzése. — — — — —	65
3. A műveltség jelentősége a nemzetre nézve. — — — —	68
4. A parasztság és a művelődés. — — — — —	71
5. Érvek a magyar nyelv használata mellett. — — — — —	73
6. Tennivalók a nyelv és ezzel együtt a műveltség érdekében.	75
Befejezés.	
1. Bessenyei nevelési eszméinek összefoglalása. — — —	80
2. A kutatás további feladatai. — — — — —	82
Bessenyei György művei. — — — — —	86
Irodalom. — — — — —	89
Deutscher Auszug : — — — — —	93

A szövegben levő cursiv számok a *Bessenyei György művei és Irodalom* cím alatt felsorolt művek sorszámai, a mellettük levő egyenes számok az oldalszámot jelentik. Kivétel a 22. sz. munka, ahol az egyenes számok a verssort (v.) és a 45., 46. sz. kéziratok, ahol a nyomtatott (nem kézzel írott) lap-számot jelentik.

Bölcsészeti doktori értekezés

*a szegedi m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem
Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Karán.*

Bíráló: Dr. Imre Sándor egyet. ny. r. tanár.

Társbíráló: Dr. Bartók György egyet. ny. r. tanár.

ÉLETRAJZ

1908 március 26-án Szegeden születtem. Középiskolai tanulmányaimat a szegedi Szent Erzsébet leánygimnáziumában végeztem, ahol 1926-ban érettségi vizsgálatot tettem. 1926 őszétől 1930 tavaszáig a szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetem rendes hallgatója voltam félévi megszakítással, amikor, az 1928-29. tanév második felében, a bécsi tudományegyetem rendes hallgatója voltam. — A m. kir. áll. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt 1928 májusában német, francia nyelv- és irodalomból alapvizsgálatot, 1930 decemberében német, francia nyelv és irodalomból szakvizsgálatot, 1932 márciusában pedagógia vizsgálatot tettem.

XB 159183

